

Η ΔΙΚΗ ΤΟΥ ΙΣΙΔΩΡΟΥ: ΠΟΙΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ
ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ
ΜΕΤΑΞΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΡΩΜΗΣ*

Pour Arnaldo Biscardi

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ Κ. JOSEPH MÉLÈZE - MODRZEJEWSKI

Κύριε Πρόεδρε, αγαπητοί συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι,

Πρῶτ' ὅπ' ὄλα θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸ διαπρεπὴ συνάδελφο καὶ φίλο, καθηγητὴ κύριο Γεώργιο Μιχαηλίδη-Νουάρο, γιὰ τὴ θερμὴ του προσφώνηση· εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν Πρόεδρο κύριο Μπόννη καὶ τὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας πὸν τιμοῦν μὲ τὴν παρουσία τους τὴν ἀποφινὴ συνεδρίαση.

Γιὰ κάποιον πὸν ἔχει ἀφιερῶσει περισσότερα ἐπὸ τριάντα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴ μελέτη τῶν γραπτῶν μαρτυριῶν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει μεγαλύτερη, τιμὴ ἀπὸ τὸ νὰ γίνεи δεκτὸς σ' ἓνα Ἰδρυμα πὸν ἐνσαρκώνει γιὰ ὀλόκληρο τὸν κόσμο τὶς ὑψηλότερες πνευματικὲς ἀξίες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Σὰς εἶμαι εἰλικρινῶς ἐγγνώμων πὸν μὲ καλέσατε ἀνάμεσά σας καὶ θὰ ἤθελα μὲ ὀλη μου τὴ συγκίνηση νὰ ἐκφράσω, μὲ λίγα λόγια, τὶ ἀντιπροσωπεύει γιὰ μένα ἡ ἐκλογή αὐτή.

*Ὡς ἱστορικὸς τοῦ δικαίου, βλέπω σ' αὐτὴν τὴν ἐκλογή τὴν ἐνδειξη τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ ἓναν κλάδο τῆς ἐπιστήμης πὸν δυστυχῶς σήμερα παραμελεῖται στὰ περισσότερα εὐρωπαϊκὰ πανεπιστήμια. Ἐνθαρρύνονται ἔτσι οἱ διδάσκοντες καὶ οἱ ἐρευνητὲς πὸν ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐπιστήμη αὐτή, πὸν συγκεκριμένα ὅσοι ἔχουν εἰδικευθεῖ στὴν ἱστορία τοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ἄλλα μεσογειακὰ δίκαια τῆς Ἀρχαιότητος. Μὲ τὴν ἐκλογή σας ἐξάλλου ἐπικυρώνετε τὸ ἔργο τῆς Ἐταιρείας τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ἑλληνιστικοῦ Δικαίου, πὸν ιδρύθηκε ἐδῶ καὶ δεκαπέντε χρόνια ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο συνάδελφο *Hans Julius Wolff**

* Δημοσιεύω ἐδῶ τὴν ὀμίλια μου σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση πὸν ὀφείλεται στὴ φίλια τοῦ ἄξιου μαθητῆ μου, διδάκτορα Ἀνδρέα Χέλμη. Τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ βοήθειά του. Ἡ γαλλικὴ ἀπόδοση τῆς ὀμιλίας αὐτῆς θὰ δημοσιευθεῖ ἀργότερα καὶ θὰ περιλαμβάνει τὶς ὑποσημειώσεις πὸν παραλείπονται στὴν παρούσα δημοσίευση. Ἔχω ὀμως προσθέσει ἐδῶ τὰ «Πρακτικὰ τῆς δίκης τοῦ Ἰσιδωρου», σύμφωνα μὲ τὴν ἀνακατάταξη πὸν προτείνω· τὰ κείμενα συνοδεύονται ἀπὸ γαλλικὴ μετάφραση.

και την βοηθάτε ώστε να συνεχίσει το σκοπό της, δηλαδή την αξιοποίηση των θησαυρών της ελληνικής κληρονομιάς για τη μελέτη της ιστορίας του δικαίου και των θεσμών από τις Μυκῆνες ως το Βυζάντιο ή και πιά πέρα ακόμη.

Ὡς παπυρολόγος, δὲν μπορῶ νὰ μὴ συνδυάσω τὴν τιμὴ πὸν μοῦ κάνετε μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐκδήλωση πὸν πραγματοποιεῖται αὐτὲς τὲς μέρες στὴν πρωτεύουσά σας —ἐννοῶ τὸ 18ο Διεθνὲς Παπυρολογικὸ Συνέδριον. Εἶναι ὀλοφάνερο πὸς ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἡ Ἀκαδημία της οὐδόλως ἀδιαφοροῦν γιὰ τὸν πλοῦτο πὸν περιέχεται στοὺς παπύρους τῆς Αἰγύπτου, ἀδιάσειστα τεκμήρια ἐντονης ἐλληνικῆς παρουσίας στὲς ὄχθες τοῦ Νείλου ἐπὶ μία χιλιετία.

Ὡς ἱστορικὸς τοῦ ἐλληνιστικοῦ κόσμου, τέλος, ἐκτιμῶ ἰδιαίτερα τὴν ἀπόφαση τῶν Ἀθηναίων νὰ δεχθοῦν ἀνάμεσά τους ἕναν Ἀλεξανδρινὸ —γιατὶ σ' αὐτὴν τὴν πόλιν αἰσθάνομαι ὅτι ἀνήκω πνευματικά. Διαφεύδετε ἔτσι κατηγορηματικὰ ὅσους διατείνονται πὸς ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα ἔσβησε μὲ τὴ μάχη τῆς Χαιρώνειας ἢ μὲ τὸ τέλος τοῦ Λαμιακοῦ πολέμου. Δεχθήκατε νὰ συμμερισθεῖτε τὸ πάθος μου γιὰ τὸν ἐλληνιστικὸν κόσμον πὸν ἐγκαινίασαν οἱ κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ὁ κόσμος αὐτὸς πὸν εἶναι σίγουρα τὸ λίκνον τοῦ δυτικοῦ μας πολιτισμοῦ, δὲν προῆλθε, κατὰ τὴ γνώμη μου, τόσο ἀπὸ τὴν ἀπλὴ σύνθεση ἑτερόκλητων στοιχείων, ὅσο ἀπὸ τὲς βίαιες ἀλλὰ γόνιμες συγκρούσεις καὶ ὠσμώσεις πὸν προκάλεσε ἡ συνάντηση τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος μὲ τὲς πανάρχαιες παραδόσεις τῆς Ἀνατολῆς. Στὸν ἐλληνιστικὸν κόσμον, τὸν τόσο πλούσιον καὶ ταυτόχρονα ἀντιφατικόν, στὸν κόσμον αὐτὸν πὸν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις μᾶς εἶναι οἰκεῖος, ἐντάσσεται τὸ θέμα τῆς ἀποφινῆς μου ὁμιλίας: «Ἡ δίκη τοῦ Ἰσίδωρου».

1. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ Ἡ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ;

Ἡ δίκη τοῦ ἀλεξανδρινοῦ γυμνασίου τοῦ Ἰσίδωρου, γιοῦ τοῦ Διονύσιου, κατὰ τοῦ Ἰουδαίου βασιλιᾶ Ἀγρίππα, ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορα Κλαύδιου, δὲν ἔχει ἀπασχολήσει ἰδιαίτερα τοὺς νομικούς. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὴ δίκη αὐτὴ τὴ γνωρίζουμε ἀπὸ κείμενα, τῶν ὁποίων τὸ εἶδος δύσκολα μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ, καὶ αὐτὸς εἶναι σίγουρα ὁ λόγος πὸν ἔχει ἀποθαρρύνει τοὺς ἱστορικούς τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴ μελέτη τους: ἡ καθαρὰ νομικὴ ἀνάλυση τῶν «Πράξεων τῶν Ἀλεξανδρινῶν» (*Acta Alexandrinorum*) προσκροεῖ στὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἀποσπάσματα παπύρων, οἱ ὅποιοι εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηριστοῦν εἴτε ὡς δημόσια ἐγγράφα εἴτε ὡς ἀπλὰ λογοτεχνικὰ κείμενα. Ἐὰν λάβουμε ὑπόψη μας τυπικὰ κριτήρια, θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὰ κείμενα αὐτὰ ὡς ἐπίσημα πρακτικά: ἀλεξανδρινοὶ ἀπεσταλλμένοι στὴ Ρώμη, αὐτοκρατορικὰ ταξίδια στὴν Ἀλεξάνδρεια, διαδικασία ἐνώπιον

τοῦ αὐτοκράτορα. Ὡς ποιὸ σημεῖο ὁμως φθάνει ἡ αὐθεντικότητα τῶν πρακτικῶν αὐτῶν; Οἱ γνώμες τῶν σύγχρονων ἔρευνητῶν δίστανται: γιὰ ὀρισμένους εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι πρόκειται γιὰ καθαρὰ λογοτεχνικὴ ἐπιπόνηση, ἐνῶ ἄλλοι, ἀντιθέτως, τὰ θεωροῦν ὡς ἔγκυρα πρακτικὰ πὸν εἶτε περιεῖχαν αὐτοκρατορικοὺς ὑπομνηματισμοὺς (*commentarii*) εἶτε εἶχαν συνταχθεῖ μὲ βάση σημειώσεις τῶν πρέσβειων ἢ ἄλλων ἄμεσων μαρτύρων τῶν ἱστορουμένων γεγονότων. Κάποια πρεσβεία ἢ κάποια αὐθεντικὴ δίκη χρησιμοποιεῖται ἀρχικὰ ὡς πρότυπο, στὸ ὁποῖο ὁμως ἐπέρχονται ἐκ τῶν ὑστέρων παραλλαγές. Ἔτσι, στὶς ἀρχές τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνα εἶχε συσσωρευθεῖ σύνολο κειμένων, τῶν ὁποίων ὁ πυρήνας, πὸν ἀνταποκρινόταν στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ λογοτεχνικὲς ἐπιστρώσεις. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, δημιουργήθηκε ἓνα εἶδος «ἔπους» πὸν ὑμνοῦσε τοὺς Ἀλεξανδρινούς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τολμήσει νὰ συγκρουστοῦν μὲ τὴ ρωμαϊκὴ ἐξουσία μὲ τίμημα τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τους. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο τὰ κείμενα αὐτὰ εἶναι ἐπίσης γνωστὰ καὶ μὲ τὴν ὀνομασία: «Πράξεις τῶν εἰδωλολατρῶν μαρτύρων τῆς Ἀλεξάνδρειας».

Ἡ δίκη τοῦ Ἰσίδωρου ἀποτελεῖ τὸν πυρήνα αὐτοῦ τοῦ «ἔπους». Πολλὰ στοιχεῖα συγκλίνουν στὴν ἱστορικότητα τῆς δίκης αὐτῆς: κατ' ἀρχὴν, τὰ πρόσωπα εἶναι ὑπαρκτά, ἐφόσον μᾶς εἶναι γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, κυρίως ἀπὸ τὸν Φίλωνα τὸν Ἀλεξανδρινό· κατὰ δεύτερο λόγο, οἱ σκηρὲς οἱ ὁποῖες περιγράφονται εἶναι ἀπόλυτα ἀληθοφανεῖς· τέλος, ἡ δίκη ἐκτυλίσσεται σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς νομικῆς λογικῆς. Τὸ ἐπιχείρημα ὅτι γιὰ τὴ δίκη αὐτὴ δὲ γίνεται λόγος στὴν ἀρχαία λογοτεχνικὴ παράδοση δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἱστορικότητά της: ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων λείπει ἄμεση ἀναφορὰ καὶ σὲ γεγονότα πολὺ πιὸ σημαντικά, ὅπως ἡ γέννηση τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου ἢ ἡ γενίκευση τῆς ἀπονομῆς τῆς ιδιότητος τοῦ Ρωμαίου πολίτη ἀπὸ τὸν Καρακάλλα. Θὰ δοῦμε ἐξάλλου στὴ συνέχεια ὅτι ἡ ἀποσιώπηση αὐτὴ μπορεῖ, ὡς ἓνα βαθμὸ, νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴ φύση τῶν ἴδιων τῶν γεγονότων.

Τὰ κείμενα πὸν ἀναφέρονται στὴ δίκη τοῦ Ἰσίδωρου κατὰ τὸν 10 μ.Χ. αἰῶνα περιέχονται σὲ πέντε ἀποσπάσματα παπύρων τὰ ὁποῖα ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ 1895 μέχρι τὸ 1974. Μᾶς ἔχουν σωθεῖ συνολικὰ ὀκτὼ στήλες ἐνὸς κειμένου πὸν περιλαμβάνει ἀποσπάσματα τεσσάρων «παραλλαγῶν». Ἀντίθετα ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἐκδόσεις, πὸν παρέθεταν χρονολογικὰ τὶς παραλλαγές αὐτές, ἡ σειρὰ τους νομίζουμε ὅτι μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ μὲ βάση τὰ τέσσερα στάδια τῆς δίκης. Ἡ δίκη τοῦ Ἰσίδωρου παίρνει ἔτσι τὴ μορφή δράματος σὲ τέσσερις πράξεις, μὲ πρόλογο ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ φιλόσοφο Φίλωνα, καὶ ἐπίλογο δανεισμένο ἀπὸ τὴν πασίγνωστη ἐπιστολὴ τοῦ Κλαύδιου πρὸς τοὺς Ἀλεξανδρινούς.

Ἦρωάς μας, ὁ Ἰσίδωρος, δὲν εἶναι ἄγνωστο πρόσωπο. Ὁ Φίλων ὁ Ἀλεξανδρινὸς ἀναφέρεται σ' αὐτόν, καθὼς καὶ τὸν Λάμπωνα, γραμματέα δικαστηρίου ποὺ συμμερίστηκε τὴν ἀτυχία του, μὲ διόλου κολακευτικούς χαρακτηρισμούς. Ἄνθρωπος χυδαῖος («ὄχλικός»), δημαγωγὸς («δημοκόπος»), ὑποκινητῆς ταραχῶν («ἐχθρὸς εἰρήνῃ καὶ εὐσταθείᾳ»), μέλος ὑποπτῶν λεσχῶν, μέθυσος: μὲ αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ παρουσιάζει ὁ φιλόσοφος Φίλων τὸν Ἰσίδωρο. Ὁ φίλος του Λάμπων δὲν βρῖσκεται ἐξάλλου σὲ καλύτερη μοῖρα: ὑπάλληλος δωροδοκούμενος καὶ ἀδίστακτος, ὑπεύθυνος γιὰ τὸ θάνατο πολλῶν προσώπων, ἀλλοιώνει τὰ πρακτικὰ τῶν δικῶν ἀνάλογα μὲ τὰ χρήματα ποὺ ἔπαιρνε, γι' αὐτὸ καὶ χαρακτηριζόταν στὴν Ἀλεξάνδρεια ὡς «καλαμοσφάκτης». Ὁ Φίλων δὲν διστάζει νὰ ἀναγάγει τοὺς δύο ἄνδρες σὲ σύμβολα τοῦ κακοῦ· σ' αὐτοὺς τοὺς δύο προσθέτει καὶ ἓνα τρίτο πρόσωπο, τὸν Διονύσιο, γιὸ τοῦ Θεῶνος, σύντροφο κι' αὐτὸν τοῦ Ἰσίδωρου: καὶ οἱ τρεῖς τοὺς ἐνσαρκώνουν γιὰ τὸ φιλόσοφο τὴ βία μέσα στὴν πόλη. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ὅμως ὅτι ὁ Ἰουδαῖος Φίλων μιλάει γιὰ τὸ διωγμὸ τῆς Ἀλεξάνδρειας, τὸ καλοκαίρι τοῦ 38 μ.Χ., κατὰ τὸν ὅποιο οἱ ὀμόθησοί του ὑπῆρξαν θύματα καὶ ἐπομένως στιγματίζει ὅσους θεωρεῖ ὑπαίτιους τῆς καταστροφῆς αὐτῆς: στὰ μάτια του ὁ Ἰσίδωρος δὲν εἶναι παρὰ ἓνας «στασιάρχης».

Οἱ χαρακτηρισμοὶ λοιπὸν αὐτοὶ δὲν εἶναι διόλου ἀμερόληπτοι. Ὡστόσο τὸ κέρως τοῦ Φίλωνος τοὺς ἔχει καθιερώσει σὲ τρόπο ὥστε, ὅταν οἱ εἰδικοί μιλᾶνε σήμερα γιὰ τὸν Ἰσίδωρο καὶ τοὺς συντρόφους του, νὰ τοὺς προσάπτουν τὴν κατηγορία τῶν «φανατικῶν ἐθνικιστῶν», τῶν «ὑποκινητῶν τοῦ ἀντισημιτισμοῦ» ἢ ἀκόμα τῶν «πολιτικῶν gangsters». Ὅρισμένα ὅμως μικρὰ παπυρολογικὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἀνακαλύφθηκαν πρόσφατα φωτίζουν τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία. Ὁ Ἰσίδωρος ἐμφανίζεται ἔτσι ὡς ὑπεύθυνος πολιτικὸς ἄνδρας ταυτόχρονα ἀλεξανδρινὸς πατριώτης καὶ πολίτης τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους ποὺ φροντίζει γιὰ τὴν ἀκεραιότητα τῆς κοσμοκρατορίας τῶν Ρωμαίων, θαρραλέος ὑποστηρικτῆς τῆς τάξης καὶ δεινὸς ρήτορας. Στὸ πλευρὸ του, ὁ Λάμπων, πιστὸς σύντροφος, ἀκολουθεῖ τὸν Ἰσίδωρο σὲ μιὰ ἐπικίνδυνη δοκιμασία, ἀψηφώντας τὸ θάνατο. Τόσο μεγάλη εἶναι ἡ ἀντίθεση μὲ τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχε δώσει ὁ Φίλων, ὥστε, ἐὰν μᾶς εἶχε σωθεῖ μόνο τὸ ἀλεξανδρινὸ «ἔπος», ὁ Ἰσίδωρος καὶ ὁ Λάμπων θὰ εἶχαν μείνει στὴν ἱστορία ὡς τὰ κατ' ἐξοχὴν σύμβολα τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς. Ἡ διπλὴ αὐτὴ εἰκόνα πρέπει νὰ ἀποτυπωθεῖ στὸ μυαλό μας τώρα ποὺ ἀνοίγει ἡ ἀδύατα.

2. Η ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ

Ἡ πράξις ἀρχίζει μὲ τὴν προκαταρκτικὴν συνεδρίασιν ἐνώπιον τοῦ συμβουλίου (*consilium*) τοῦ Καίσαρα, στὶς πέντε τοῦ μήνα Παχῶν, δηλαδὴ τὴν παραμονὴ τῶν καλενδῶν τοῦ Μαῖου (ἢ Ἰουλιανὴ ἡμερομηνία ἔχει μετατραπεῖ σὲ ἡμερομηνία τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἡμερολογίου γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ἀναγνώστη). Στὸ κείμενο δὲν ἀναφέρεται δυστυχῶς ἢ χρονιὰ, θὰ θεωρήσουμε ὅμως ὡς δεδομένο ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο ἔτος τῆς ἡγεμονίας τοῦ Κλαύδιου, τὸ 41 μ.Χ., καὶ ὄχι γιὰ τὸ δέκατο τρίτο, δηλαδὴ τὸ 53 μ.Χ., ὅπως εἶχαν νομίσει ὀρισμένοι ἐπιστήμονες. Ἀντικείμενο τῆς συνεδρίασεως ἦταν νὰ ἐξετασθεῖ τὸ παραδεκτὸ τῆς μηνύσεως ποῦ ὁ γυμνασιάρχος Ἰσίδωρος εἶχε ὑποβάλει ἐνώπιον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ δικαστηρίου ἐναντίον τοῦ Ἰουδαίου βασιλιᾶ Ἀγρίππα καί, μέσῳ αὐτοῦ, ἐναντίον τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, τοῦ «ἔθνος τῶν Ἰουδαίων». Ἡ κατηγορία ἀφοροῦσε ἐπομένως στὴν ἀκεραιότητα τῆς Αὐτοκρατορίας, ἢ ὁποῖα ἀπειλοῦνταν ἀπὸ τὶς ἀποχωριστικὰς τάσεις τῶν Ἰουδαίων.

Γνωρίζουμε ἤδη τὸν κατήγορο. Ὅσο γιὰ τὸν κατηγορούμενο, τὸν Ἀγρίππα, δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερη παρουσίασις· εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸ «Κατὰ Φλάκκου» τοῦ Φίλωνος, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο, ὁ ὁποῖος στὶς «Ἰουδαϊκὰς ἀρχαιότητες» μᾶς δίνει ἓνα εἶδος βιογραφίας του. Δισέγγονος τοῦ Ἰδουμαίου Ἀντίπατρον, στὸν ὁποῖο ὁ Ἰούλιος Καῖσαρ εἶχε ἀπονεύσει τὴν ιδιότητα τοῦ Ῥωμαίου πολίτη, ἐγγονὸς τοῦ Ἡρώδη τοῦ Μεγάλου ποῦ ὑπῆρξε φίλος τοῦ Μάρκου Βιργίνιου Ἀγρίππα, ὁ κατηγορούμενός μας ἔχει τὸ ξακουστὸ ὄνομα (*nomen gentilicium*) τοῦ προγόνου του (Ἰούλιος) καὶ τὸ ἐξίσον ξακουστὸ ἐπώνυμο (*cognomen*) τοῦ γαμπροῦ τοῦ Ἀγούστου (Ἀγρίππας)· στὴν Ἰουδαία τὸν ὀνόμαζαν Ἡρώδη, ὅπως τὸν παπποῦ του. Μεγαλωμένος στὴ Ῥώμη, ἦταν ὁ εὐνοούμενος τοῦ Γάιου Καλιγούλα, ἀργότερα τοῦ Κλαύδιου, τὸν ὁποῖο βοήθησε νὰ ἀνέλθει στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο.

Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 41 μ.Χ. ὁ Ἀγρίππας βρίσκεται στὴ Ῥώμη, ὅπου προετοιμάζεται νὰ παραλάβει τὸ βασίλειό του, τοῦ ὁποῖου ἡ ἔκτασις εἶχε ἀδξῆθεϊ χάρις στὸν Κλαύδιο. Ἡ κατηγορία ἐπομένως τοῦ Ἰσίδωρου ἐναντίον του εἶναι τόλμημα ποῦ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς προκλήσεως. Ὁ Κλαύδιος τὴν ἀντιμετωπίζει μὲ εὐνόγη ἔλλειψη ἐνθουσιασμοῦ· ἡ δίκη, ἀντὶ νὰ ἀρχίσει στὶς καλένδες τοῦ Μαῖου, κινδυνεύει νὰ ἀναβληθεῖ γιὰ τὶς... «ἐλληνικὰς καλένδες». Ὁ Ἰσίδωρος, ὅμως, καὶ τὸ κόμμα του τῶν Ἀλεξανδρινῶν «ριζοσπαστῶν» ἔχουν ὑποστηρικτὰς —καλύτερα συνενόχους— στὴ Ῥώμη. Δύο συγκλητικοί, μέλη τοῦ συμβουλίου, μεσολαβοῦν γιὰ νὰ τὸν ὑποστηρίξουν. Ὁ πρῶτος ἔχει στὸν πάπυρό μας τὸ βασιλικὸ ὄνομα Ταρχό-

νιος· ἐπειδὴ ὁμως δὲν ὑπάρχει τέτοιο ὄνομα στὴν αὐτοκρατορική Ρώμη, πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸν Μ(άρκο) Ταρκίτιο Πρίσκο, συγκλητικὸ κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Κλαύδιου καὶ τοῦ Νέρωνα, τὸν ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Τάκιτος. Φαίνεται πὼς ὁ συγκλητικὸς αὐτὸς ἐπεσήμανε τὴν εὐθύνη τοῦ Κλαύδιου, τονίζοντας τὴ βαρύτητα ποὺ εἶχαν οἱ κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Ἀγρίππα γιὰ ὅλη τὴν οἰκουμένη· ταυτόχρονα ἐξῆρε τὸν πατριωτικὸ χαρακτήρα τῆς πράξης τοῦ Ἰσίδωρου. Αὐτὴ μοιάζει νὰ εἶναι καὶ ἡ ἄποψη τοῦ δεύτερου συγκλητικοῦ ποὺ μεσολάβησε ὑπὲρ τοῦ Ἰσίδωρου· κατὰ πᾶσα πιθανότητα, πρόκειται γιὰ τὸν Καλπούρσιο Ἀβιόλα, ὑπάτο *suffectus* τὸ 24 μ.Χ. καὶ ὀνόματο τῆς Ἀσίας τὸ 37-38 μ.Χ. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενό μας, ὁ Ἀβιόλας κατέστησε σαφὲς στὸν αὐτοκράτορα πόσο ἄστοχο θὰ ἦταν νὰ ἀρνηθεῖ στὰ μέλη τῆς πρεσβείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Ἰσίδωρος, νὰ παρακολουθήσουν τὶς συνεδριάσεις. Ὁ αὐτοκράτορας ὑποχώρησε· ἔλλαξε γνώμη («μετετάξατο») καὶ ἀνήγγειλε ὅτι τὴν ἐπομένη θὰ δεχόταν σὲ ἀκρόαση τοὺς ἀλεξανδρινοὺς ἀπεσταλμένους.

3. Η ΛΟΓΟΜΑΧΙΑ

Στὴ συνεδρίαση τῶν καλενδῶν τοῦ Μαῖου (6 Παχῶν) ὁ αὐτοκράτορας Κλαύδιος ἐπρόκειτο ἐπομένως νὰ ἐξετάσει τὴ μήνυση τοῦ γυμνασίου ἀρχοντοῦ Ἰσίδωρου κατὰ τοῦ βασιλιᾶ Ἀγρίππα. Βρισκόμαστε στὴ δεύτερη μέρα τῆς δίκης καὶ στὴν πρώτη σκηνὴ τοῦ δεύτερου μέρους μας. Τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε προέρχονται ἀπὸ δύο παπυρολογικὰ κείμενα ποὺ, μὲ ἐλάχιστες παραλλαγές, συμπίπτουν καὶ ἀλληλοσυμπληρώνονται. Τὰ κείμενα αὐτὰ μᾶς δίνουν ἀρκετὰ σαφὴ εἰκόνα τῆς διαδικασίας τῆς *Caesariana cognitio* κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ τόσο λίγο εἶναι γνωστή. Ὁ σκηνικὸς διάκοσμος μᾶς μεταφέρει στοὺς αὐτοκρατορικοὺς κήπους, ἰδιωτικὸ χῶρο τοῦ ἡγεμόνα, ποὺ ἀρμόζει εἰδικὰ στὴ μεγαλειότητά του (*maiestas*). Ἀπὸ τὴν ὀνομασία τους δὲν μᾶς ἔχουν σωθεῖ παρὰ οἱ δύο τελευταῖες συλλαβές· ὑπάρχει ἐπομένως δυνατότητα ἐπιλογῆς μεταξὺ τῶν διαφορετικῶν κήπων ποὺ καταλήγουν σὲ —*liani*: *Luculliani*, *Serviliani*, *Lolliani*, *Statiliani*, καὶ λοιπά. Ὁ αὐτοκράτορας κάθεται στὸ μέσο τοῦ συμβουλίου του (*consilium*)—συνολικὰ εἰκοσι συγκλητικοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δεκαεῖς ὑπατικῆς τάξεως, οἱ ἴδιοι ποὺ τὴν παραμονὴ εἶχαν συμμετάσχει στὴ συζήτηση γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς ἡμερομηνίας τῆς δίκης. Οἱ κυρίες τῆς αὐτῆς παρακολουθοῦν τὴ συνεδρίαση ὡς θεατές· γιὰ τὴν αὐτοκράτειρα, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι πιστευόταν πρὶν ἐκδοθεῖ τὸ δεύτερο κείμενο, δὲν γίνεται μνεία· αὐτὸ ὁμως δὲν ἀποκλείει τὴν παρουσία τῆς Μεσσαλίνας στὴ δίκη

τοῦ Ἰσίδωρου ἐκείνη τὴν πρώτη ἡμέρα τοῦ Μαΐου τοῦ 41 μ.Χ., παρόλο πὸν ἡ πολιτικὴ δὲν βρισκόταν στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐνδιαφερόντων της. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε θὰ εἶχε κάνει καὶ ἡ Ἀγριππίνα, ἂν ἡ δίκη γινόταν δώδεκα χρόνια ἀργότερα.

Ὁ διάλογος μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορα Κλαύδιου καὶ τοῦ Ἰσίδωρου μετατρέπεται σύντομα σὲ λογομαχία. Ὁ αὐτοκράτορας κατηγορεῖ τὸ γυμνασίαρχο πὸς ζητάει τὸ χαμὸ τοῦ φίλου του Ἀγρίππα ἀπὸ συνήθεια, δεδομένου ὅτι εἶχε ἤδη προκαλέσει τὸ θάνατο δύο φίλων τοῦ Κλαύδιου. Ὁ ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ὁ «ἐξηγητὴς» Θεών, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔχουμε πληροφορίες· χωρὶς ἀμφιβολία, θὰ πρέπει νὰ ἦταν μέλος τῆς μεγάλης ἀλεξανδρινῆς οἰκογένειας τῶν Τιβερίων Ἰουλίων Θεώνων. Ὁ ἄλλος φίλος τοῦ αὐτοκράτορα ἦταν ὁ ἑπαρχος Ναίβιος Σουτώριος Μάκρων, ὁ ὁποῖος φαίνεται πὸς εἶχε συντελέσει στὴν ἄνοδο τοῦ Γαίου, φροντίζοντας νὰ δολοφονήσει τὸ γέροντα Τιβέριο· στὴ συνέχεια ὅμως, ὁ Γάιος θέλησε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἐνοχλητικὸ κηδεμόνα, καὶ, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ πατέρου μας, ὁ Ἰσίδωρος ἔπαιξε τότε ἐνεργὸ ρόλο.

Ὁ Ἰσίδωρος ὑπηρετοῦσε, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ στρατηγὸς *De Gaulle*, «μιά κάποια ἰδέα τῆς Αὐτοκρατορίας», τὴν ὁποία ἐνσάρκωνε κατὰ τὴ γνώμη του ὁ φιλέλληνας αὐτοκράτορας Γάιος, καὶ ἦταν ἔτοιμος νὰ κατηγορήσει ὅποιονδήποτε ἀντιμαχόταν τὴν ἰδέα αὐτή. Στὰ δύο θύματα πὸν ἀνέφερε ὁ Κλαύδιος πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ ἑπαρχος τῆς Αἰγύπτου Ἀβίλιος Φλάκκος, διάσημος χάρις στὸ Φίλωνα. Τὰ γεγονότα αὐτὰ εἶχαν συμβεῖ πρόσφατα, μόλις πρὶν τρία χρόνια, καὶ ἔτσι ὅλοι τὰ θυμοῦνταν.

Οἱ φόβοι ἐπομένως τοῦ Κλαύδιου, γιὰ τὴν τύχη τοῦ φίλου του Ἀγρίππα δὲν ἦταν ἀδικαιολόγητοι. «Στυγνὸς συκοφάντης», ὁ Ἰσίδωρος ἦταν ἐπίφοβο πρόσωπο, καὶ ὁ κύκλος τοῦ αὐτοκράτορα ἤξερε τὶ ἄνθρωπος ἦταν («οἷός ἐστιν ἀνὴρ»). Γι' αὐτό, ὅλοι οἱ συγκλητικοί, πὸν μετεῖχαν στὸ συμβούλιο, ἐπιδοκίμασαν τὴν ἀπόφαση τοῦ Κλαύδιου νὰ ἀφιερῶσει μιὰν ὀλόκληρη μέρα στὴν ἐξέταση τῆς μηνύσεως τοῦ Ἰσίδωρου. Ἡ ἀνησυχία τους βέβαια ἐνίσχυε τὴν αὐτοπεποίθηση τοῦ κατηγοροῦ, ὁ ὁποῖος μὲ καθαρὰ προσβλητικὸ τρόπο ρώτησε τὸν αὐτοκράτορα: «Γιὰ ποῖο λόγο νὰ ἀσχολούμαστε μὲ τὸν Ἀγρίππα, αὐτὸν τὸν τιποτένιο Ἰουδαῖο;» («Ἰουδαίου τριωβολείου»). Ὅρισμένοι —παραδείγματος χάριν ὁ *Rostovtzeff*— πίστευαν ὅτι ἡ λέξη «τριωβολείου» μπορεῖ νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σκοπίμως, ὑποδηλώνοντας ἔμμεσα τὸν ἀγοραῖο ἔρωτα· αὐτὸς ὅμως ὁ ὑπανιγμὸς θὰ ταίριαζε στὸν Ἀγρίππα τὸ Δεύτερο, πὸν ἦταν ἐκ πεποιθήσεως ἄγαμος, καὶ ὄχι στὸν πατέρα του, τὸν Ἀγρίππα τοῦ δράματός μας. Μᾶλλον ἡ λέξη αὐτὴ ὑπαινισσόταν τὴ σπάταλη ζωὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἀγρίππα τοῦ Πρώτου, πὸν ἦταν μονίμως χρεωμένος· ἐκτὸς καὶ ἂν πρόκειται ἀπλὰ γιὰ ὑποτιμητικὴ ἔκφραση —αὐτὸς ὁ Ἰουδαῖος πὸν ἀξίζει τρεῖς

δβολοὺς»— πού ἔχει ὡς ἀντίβαρο τῆ φράση «*Ὁλύμπιε Καῖσαρ*», ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν Κλαύδιο, μὲ ἐκδηλο τὸν εἰρωνικό τόνο. Οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τῶν ἀντιρωμαϊκῶν καὶ ἀντιϊουδαϊκῶν κώκλων, γιὰ τοὺς ὁποίους προοριζόταν τὸ «ἔπος» τοῦ Ἰσίδωρου, θὰ διασκέδαζαν σίγουρα διαβάζοντας τὴν περικοπὴ αὐτὴν.

Κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἡ αὐθάδεια τοῦ Ἰσίδωρου εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διακοπὴ τῆς συνεδριάσεως· ὁ κατήγορος πού εἶχε μιλήσει μὲ τέτοια θρασύτητα στὸν αὐτοκράτορα διώχθηκε ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ ἀκροατηρίου. Στὴν ἐπόμενη σκηνὴ ὁ Ἰσίδωρος βρίσκεται πάλι στὸ αὐτοκρατορικό δικαστήριο. Ὁ πάπυρος ἔχει δυστυχῶς σωθεῖ σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση, μᾶς δίνει ὅμως ἓνα πολύτιμο στοιχεῖο γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰσίδωρου, τὴν ἡλικία του: ὅταν γίνεται ἡ δίκη εἶναι πενήντα ἔξι χρονῶν. Θὰ θέλαμε βέβαια νὰ ξέρονμε τὶ ρόλο ἔπαιζε ὁ «ρήτορας» πού βρισκόταν στὸ πλευρό του, τὶ σήμαινε ἡ ἀναφορὰ τοῦ Κλαύδιου στὸν «ἄξονα Ρώμη-Ἀλεξάνδρεια», καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ μνεία τῶν ἑπτὰ αὐτοκρατορικῶν ναῶν («ἑπτὰ Σεβαστεῖα»). Ἡ κατάσταση πάντως ἄλλαξε. Ὁ Ἰσίδωρος ἀπὸ κατήγορος βρίσκεται κατηγορούμενος ἐνώπιον τοῦ αὐτοκράτορα Κλαύδιου συνοδευόμενος ἀπὸ ἓνα συνήγορο. Ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ κάποιο παράπτωμα σχετικό μὲ τὴ λατρεία τοῦ προσώπου τοῦ αὐτοκράτορα, ἡ κατηγορία ὅμως αὐτὴ φαίνεται πὼς εἶχε δευτερεύουσα σημασία. Τὸ ἀληθινὸ σφάλμα τοῦ Ἰσίδωρου βρίσκεται ἀλλοῦ· θὰ τὸ δοῦμε ἀμέσως τώρα, στὴν τρίτη πράξη τῆς δίκης.

4. Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ

Στὴν πράξη αὐτὴ ἐμφανίζεται στὴ σκηνὴ ὁ Βάλβιλλος (ἢ Βάρβιλλος) πού εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀρχηγὸς τῆς ἀλεξανδρινῆς πρεσβείας στὴν ὁποία μετέχει ὁ Ἰσίδωρος· πρόκειται μᾶλλον γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν ὁμώνυμο ἑπαρχο τῆς Αἰγύπτου τὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται σήμερα ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα τῆς Ὁξυρύγχου πού ἐκδόθηκε τὸ 1974—εἶναι ἡ πρώτη μας «σκηνή»— ὅπου διαβάζουμε τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπώνυμό του: *Τιβέριος Κλαύδιος*. Αὐτὸ τὸ πρόσωπο δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν *Τιβέριο Κλαύδιο Βάρβιλλο*, τοῦ ὁποίου τὰ τρία ὀνόματα βρισκονται στὴν ἀρχὴ τοῦ καταλόγου τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Ἀλεξάνδρειας πού παραθέτει ὁ Κλαύδιος στὴν ἐπιστολὴ του πρὸς τοὺς Ἀλεξανδρινούς (ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι καὶ ὁ ἐπίλογος τοῦ δράματός μας). Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ τῆς Ὁξυρύγχου μᾶς ἀποκαλύπτει ἐπίσης τὸ ὄνομα τοῦ πατέρα τοῦ Ἰσίδωρου, πού μᾶς ἦταν ἄγνωστο.

Παρακολουθοῦμε μᾶλλον ἐδῶ τὴν ἀναμέτρηση μεταξὺ τῆς πρεσβείας τῆς πόλης τῆς Ἀλεξάνδρειας, μὲ ἀρχηγὸ τὸ Βάλβιλλο, καὶ μιᾶς πρεσβείας ἀλεξανδρι-

νῶν Ἰουδαίων πού βρίσκεται ἐπίσης στή Ρώμη στίς ἀρχές τοῦ Μαΐου τοῦ 41 μ.Χ. Ἡ δίκη κατὰ τοῦ βασιλιᾶ Ἀγρίππα ἔχει μετατραπεῖ σέ ἀντιπαράθεση — «ἀντι-κατάστασις» θά πει ἀργότερα ὁ Κλαύδιος— μεταξὺ τῶν διαδίκων, καθένας ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ταυτόχρονα κατήγορος καὶ κατηγορούμενος καὶ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς του πού καταθέτουν ὡς μάρτυρες.

Τὸ θέαμα ἐπομένως πού ἐκτυλίσσεται μπροστά μας δὲν εἶναι ἓνας ἀπλὸς δικαστικὸς ἀγώνας, ἀλλὰ μία σύγκρουση μεταξὺ Ἰουδαίων καὶ Ἑλλήνων, καὶ γι' αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰδοξο πού βρίσκουμε τὰ γνωστὰ θέματα τῆς διαφορᾶς μεταξὺ Ἰουδαίων καὶ εἰδωλολατρῶν. Οἱ Ἰουδαῖοι ζητᾶνε τὴν ἀποκατάσταση τῶν προνομίων τὰ ὁποῖα παραπονοῦνται ὅτι τοὺς ἔχουν ἀφαιρεθεῖ («ἐστέρηνται»). Οἱ Ἕλληνες πάλι, ἀπὸ τῆ μεριά τους, ἐπαναλαμβάνουν τὴν κλασσικὴ μομφή γιὰ τὴν «ἀθεΐα» τῶν Ἰουδαίων. Ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν Ἰουδαίων ἀπὸ τῆ συμμετοχῆ στὴ λατρεία τοῦ προσώπου τοῦ ἀυτοκράτορα θεωρεῖται ὡς ὑπερβολικὸ προνόμιο καὶ εἶναι γνωστὲς οἱ ἀπόπειρες καταργήσεώς του. Οἱ Ἰουδαῖοι καταπατοῦν — «κατεμπατοῦνται», ρῆμα καινούργιο— τὰ σύμβολα τῆς ἀληθινῆς εὐσέβειας, ὑπακούοντας στὴν πρώτη ἐπιταγὴ πού τοὺς δίνεται νὰ «περιφρονοῦν τοὺς θεοὺς», *contempnere deos*, ὅπως θά πει ὁ Τάκιτος.

Οἱ κατηγορίες ὅμως αὐτὲς δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ὀδηγήσουν στὴ θανατικὴ καταδίκη τοῦ βασιλιᾶ τῆς Ἰουδαίας, πού εἶναι τὸ σύμβολο τῆς ἰουδαϊκῆς ἰδιαιτερότητας. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, ὁ Ἰσίδωρος προσδιορίζει τὴν κατηγορία: οἱ Ἰουδαῖοι προετοιμάζουν συνωμοσίαν μὲ σκοπὸ νὰ «ἀποσταθεροποιήσουν» — γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε ἓνα σύγχρονο ὄρο— τὴν Αὐτοκρατορίαν· ἐπιχειροῦν νὰ προτρέψουν τὸν πολιτισμένον κόσμον σὲ ταραχές, ὥστε νὰ καταρρεύσει ἡ ρωμαϊκὴ εἰρήνη καὶ ἡ κυριαρχία τῆς Ρώμης στὴν οἰκουμένη («ἐγκαλῶ αὐτοῖς ὅτι ὄλην τὴν οἰκουμένην ἐπιχειροῦσιν ταρασσειν»). Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ κατηγορίαν πολὺ πιὸ σοβαρὴ ἀπὸ τίς ἀπλὲς ἀποχωριστικὲς τάσεις καὶ τὴν ἀθεΐαν τῶν Ἰουδαίων. Ὁ Ἰσίδωρος ἔχει τὸ θάρρος, μᾶλλον τὸ θράσος, νὰ κατηγορήσει τὸν Κλαύδιο ὅτι δὲν διαβλέπει τὸν κίνδυνον πού ἀπειλεῖ τὴν Αὐτοκρατορίαν, τὴν ὁποῖαν κυβερνᾷ. Παραδέχεται ὅτι οἱ Ἰουδαῖοι μποροῦν, ὡς ἄτομα, νὰ ἔχουν κάποιες ἀρετὲς· μὲ ἄλλα λόγια, θά ἦταν πρόθυμος νὰ ἀνεχθεῖ τὴν φιλίαν τοῦ Κλαυδίου μὲ τὸν Ἀγρίππα· ἴσως μάλιστα νὰ εἶχε καὶ ὁ ἴδιος κάποιον Ἰουδαῖον φίλον στὴν Ἀλεξάνδρεια. Δὲ μπορεῖ ὅμως νὰ δεχθεῖ ὅτι οἱ προσωπικὲς ἀδυναμίαις μποροῦν νὰ ἐμποδίσουν τὸν ἀυτοκράτορα ἀπὸ τὸ νὰ ἀποτρέψει τὸν οἰκουμενικὸν κίνδυνον τῆς συνωμοσίας τῶν Ἰουδαίων, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀγρίππα.

Ἐπιδοκιμασία λοιπὸν τῆς ρωμαϊκῆς εἰρήνης (*pax Romana*). Ὁ ἀλεξανδρινὸς πατριωτισμὸς συμβιβάζεται εὐκόλως μὲ ἓνα ρεαλιστικὸν κοσμοπολιτισμὸν, στὸ

πλαίσιο τοῦ ὁποίου κάθε ἑλληνικὴ πόλις ζεῖ «ἐλεύθερη ὑπὸ τὸν Καίσαρα», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Διογένης ὁ Κυνικός. Ὅχι ὅμως δῶρα στοὺς Ἰουδαίους, λαὸ ἰδιαίτερο, πὸν δὲν συγκατατίθεται, ὅπως οἱ Ἀλεξανδρινοί, στὴν ἰδέα τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλ' ἀντίθετα ὑποσκάπτει τὰ θεμέλια τοῦ πολιτικοῦ οἰκοδομήματος πὸν στηρίζεται στὴν ἰδέα αὐτή. Ὑπερασπίζοντας τὸν Ἀγρίππα, ὁ Κλαύδιος ἐνστερνίζεται, στὰ μάτια τοῦ Ἰσίδωρου, τὰ βρωμερὰ αὐτὰ σχέδια.

Ὁ ὑπαινωγμὸς τῆς συννεοχῆς τοῦ αὐτοκράτορα στὴν ἀντιρωμαϊκὴ συνωμοσία τῶν Ἰουδαίων μορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἀπόπειρα ἐκφοβισμού, πὸν ἔχει σκοπὸ νὰ ἐπιτύχει τὴν καταδίκη τοῦ Ἀγρίππα, ἐφόσον δὲν ὑπάρχουν σοβαρὲς ἀποδείξεις. Θυσιάζοντας τὸν Ἰουδαῖο βασιλιά, ὁ Κλαύδιος θὰ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ διαλύσει κάθε ὑποψία γιὰ συμμετοχὴ του στὸ σχέδιο αὐτό. Ὁ Κλαύδιος ὅμως, πὸν προφανῶς δὲν ἐκτίμησε τοὺς σαρκασμοὺς τοῦ Ἰσίδωρου, δὲν ἐντυπωσιάστηκε: δικαίωσε τὸν φίλο του Ἀγρίππα, στὸν ὁποῖο χρωστοῦσε πολλά. Ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἦταν μοιραία γιὰ τὸν Ἰσίδωρο: ὡς *falsus accusator* θεωρεῖται ἔνοχος συκοφαντίας (*crimen calumniae*), ἢ ὁποία στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι μορφή ἐσχάτης προδοσίας.

Ὁ Ἰσίδωρος εἶναι διπλὰ ἔνοχος γιὰ *crimen laesae maiestatis*: πρῶτ' ἀπ' ὅλα γιὰ τὸν λόγο ὅτι προσπάθησε νὰ πετύχει τὴν καταδίκη τοῦ Ἀγρίππα, ἐκθέτοντας ἔτσι τὸν Κλαύδιο στὸν κίνδυνο νὰ θεωρηθεῖ ὑπεύθυνος γιὰ τὸ θάνατο ἐνὸς ἀθώου —ὁ αὐτοκράτορας ἐξάλλου δὲν ξεχνάει τὰ προηγούμενα κατορθώματα τοῦ Ἰσίδωρου: «πολλοὺς μου φίλους ἀπέκτεινας» θὰ τοῦ πεῖ στὴν ἐπόμενη πράξη. Κυρίως ὅμως τὸ ἀδίκημα τοῦ Ἰσίδωρου συνίσταται στὸ ὅτι κατηγοροῦσε τὸν αὐτοκράτορα γιὰ ὑποστήριξη τῶν πρωτεργατῶν παγκόσμιας συνωμοσίας, κατηγορία ἢ ὁποία, ἂν ἐπαληθευόταν, θὰ σήμαινε σοβαρὸ παράπτωμα γιὰ τὸν κυβερνήτη πὸν εἶχε στὰ χέρια του τὴν τύχη τῆς Αὐτοκρατορίας. Δύσκολα μορεῖ νὰ φανταστεῖ κανεὶς μεγαλύτερη προσβολὴ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ κύρους.

Ὁ αὐτοκράτορας Κλαύδιος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ παίρνει μαθήματα οἰκουμενικῆς πολιτικῆς ἀπὸ ἕναν Ἀλεξανδρινὸ γυμνασάρχο. Ὁ Ἰσίδωρος θὰ καταδικαστεῖ σὲ θάνατο.

5. Η ΑΠΟΤΥΧΙΑ

Τὸ θέαμα ὡστόσο δὲν ἔχει τελειώσει. Ὁ Ἰσίδωρος ἐμφανίζεται ἀκόμη ζωντανὸς στὴν τελευταία πράξη. Στὸ πλευρὸ του βρίσκεται ὁ φίλος του Λάμπων, σιωπηρὸς καὶ ἀθέατος μέχρι τώρα, καταδικασμένος κι αὐτὸς στὴν ποινὴ τοῦ θανάτου.

Ὁ αὐτοκράτορας ὑπενθυμίζει στὸν Ἰσίδωρο τὰ παλιὰ του θύματα —τὸν Θέωνα, τὸ Μάκρωνα, ἴσως καὶ τὸν Φλάκκο. Μετά, ὁ διάλογος περιστρέφεται γιὰ

λίγο γύρω από τὸ πρόβλημα τῆς οἰκογενειακῆς καταγωγῆς: νὰ ἔχει κανεὶς μητέρα μιὰ μουσικὸ («μουσικῆς υἱός»), πὸν σήμαινε μιὰ πόρνη, εἶναι καλύτερο, τουλάχιστον κατὰ τὴ γνώμη τοῦ Ἰσίδωρου, τοῦ ὁποίου ἀμφισβητήθηκε ἡ καταγωγή, ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι «υἱὸς ἀπόβλητος» μιᾶς Ἰουδαίας, ὅπως ἰσχυρίστηκε γιὰ τὸν Κλαύδιο. Δὲν γνωρίζουμε ποιά ἦταν ἡ Σαλώμη γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος. Αὐτὸ πὸν ἐνδιαφέρει δὲν εἶναι φυσικὰ ἡ ταυτότητα τῆς ὑποτιθέμενης μητέρας, ἀλλὰ ἡ κλιμάκωση τῶν προσβολῶν: «γιὸς Ἰουδαίας» (στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ Ἰουδαίους πὸν εἶχαν ἐξιουδαίστεϊ) εἶναι μεγαλύτερη προσβολὴ ἀπὸ τὸ «γιὸς πόρνης».

Ἡ ἔνταση τοῦ διαλόγου αὐτοῦ σὲ καμιά περίπτωσι δὲ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς ἱστορικότητος τῆς τελικῆς σκηνῆς τοῦ δράματός μας. Ἡ προτροπὴ τοῦ Λάμπωνα πρὸς τὸν Ἰσίδωρο νὰ «δώσει τόπο» («τόπον δίδοναι») στὸν παράφρονα βασιλιὰ («παραφρονούντι βασιλεῖ») θυμίζει τὸν Γραικύλο, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὸν Σουετώνιο, χαρακτηρίζει τὸν Κλαύδιο, κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς δίκης, ὡς γέροντα καὶ μωρόν. Τὰ γραφικὰ αὐτὰ περιστατικὰ ἀρμόζουν ἀπόλυτα μὲ τὴν περιφρημὴ ἡλιθιότητα (*imbecillitas*) τοῦ Κλαυδίου, γιὰ τὴν ὁποία παραπονιόταν ἀκόμη καὶ ἡ μάνα του Ἀντωνία, πὸν τὸν ὀνόμαζε χαριτωμένα «ἄνθρωπο-πόμορφο πλάσμα πὸν ἡ φύση δὲν τὸ δημιούργησε, ἀπλὰ τὸ σχεδίασε».

Ὁ «παράφρων βασιλεὺς» δὲν μποροῦσε λοιπὸν νὰ ὑπομείνει ἄλλο τὴν ἐλευθεροστομία («παρρησία») τῶν δύο Ἀλεξανδρινῶν. Μόλις ἀπαγγέλλθηκε ἡ καταδίκη, διέταξε νὰ τοὺς ὀδηγήσουν γιὰ νὰ ἐκτελεστοῦν. Αὐλαία. Τὸ θέαμα τελείωσε. Τὴν ἐκτέλεση δὲν θὰ τὴν παρακολουθήσουμε. Μποροῦμε ὅμως νὰ συγκεντρώσουμε ὀρισμένες πληροφορίες γιὰ τὰ μέτρα πὸν τὴ συνόδευσαν· οἱ πληροφορίες αὐτὲς περιέχονται στὴν ἐπιστολὴ πὸν ὁ αὐτοκράτορας Κλαύδιος θὰ στείλει στοὺς Ἀλεξανδρινούς τὸ φθινόπωρο τῆς ἴδιας χρονιάς (41 μ.Χ.), ἔξι μῆνες μετὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Ἰσίδωρου καὶ τοῦ Λάμπωνα. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ θὰ μᾶς χρησιμεύσει ὡς ἐπίλογος στὴν ἱστορία μας.

6. Η ΑΠΑΓΟΡΕΥΜΕΝΗ ΜΝΗΜΗ

Εἶναι ἀλήθεια πὸς στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ δὲ γίνεται λόγος οὔτε γιὰ τὸν Ἰσίδωρο, οὔτε γιὰ τὴ μήνυσή του ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ Ἀγρίππα, οὔτε γιὰ τὴν καταδίκη τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ φίλου του Λάμπωνα. Ἡ σιωπὴ αὐτὴ κέντρισε, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν. Ὁ H. I. Bell, πὸν ἐξέδωσε πρῶτος τὴν ἐπιστολή, βρῆκε ἀκατανόητο («not impossible» ἀλλὰ «at least strange») τὸ ὅτι ὁ αὐτοκράτορας δὲν ἀνέφερε καὶ στὸ μῆνυμά του πρὸς τὴν πόλιν τῆς Ἀλεξάνδρειας τὰ πρόσφατα γεγονότα στὰ ὁποῖα εἶχαν ἐμπλακεῖ δύο ἐξέχοντες Ἀλεξανδρινοί.

Ὁ Victor Tcherikover, ἀντίθετα, ἀναρωτιόταν γιὰ ποῖο λόγο θὰ ἔπρεπε ὁ Κλαύδιος νὰ θυμίσει ἕνα τόσο δυσάρεστο γιὰ τοὺς Ἀλεξανδρινούς γεγονός, σὲ μιὰ ἐπιστολή πὸν σκοπὸ εἶχε νὰ τοὺς εὐχαριστήσῃ γιὰ τὰ συγχαρητήρια πὸν τοῦ εἶχαν στείλει. Ὁ συλλογισμὸς εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, βάσιμος. Ὡστόσο ἡ σιωπὴ τοῦ Κλαύδιου μπορεῖ νὰ ἔχει κάποια ἄλλη αἰτία, ἄσχετη μὲ τὸ «τάκτ» ἢ τὴ «λεπτότητα» τοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ σιωπὴ εἶναι ἠθελημένη. Στὸν Ἰσίδωρο καὶ τὸν Λάμπωνα, πὸν καταδικάστηκαν σὲ θάνατο γιὰ ἐσχάτη προδοσία καὶ ἐκτελέστηκαν, ἐπιβλήθηκε καὶ μιὰ πρόσθετη ποινὴ: ἡ καταδίκη τῆς μνήμης τους. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ μιὰ περίπτωση *damnatio memoriae*, ἡ ὁποία συνοδεύει τὴν καταδίκη δύο ἀτόμων πὸν κρίθηκαν ἔνοχοι γιὰ ἕνα *crimen maiestatis*.

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι ἐπιβεβλημένο ἀπὸ νομικὴ ἄποψη. Εἶναι βέβαια γεγονός πὸς ὅταν μιλάμε γιὰ *damnatio memoriae*, σκεφτόμαστε «κακὸς βασιλεῖς», παραδείγματος χάριν τὸ Νέρωνα ἢ τὸ Γέτα στοὺς ὁποίους ἐπιβλήθηκε αὐτὸ τὸ μέτρο, μὲ συνέπεια νὰ σβηστῆ τὸ ὄνομά τους ἀπὸ τὶς στῆλες καὶ τοὺς πάπυρους. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ἡ καταδίκη τῆς μνήμης (*damnatio memoriae*) εἶναι παρεπόμενη ποινὴ, πὸν συνοδεύει κάθε καταδίκη γιὰ προδοσία τῆς πατρίδας (*perduellio*), ἀδίκημα τὸ ὁποῖο συγχωνεύθηκε τὴν περίοδο τῆς Αὐτοκρατορίας μὲ τὴν ἐσχάτη προδοσία (*crimen maiestatis*). Ὁ Ἰσίδωρος ἐπομένως καὶ ὁ Λάμπων, ἐφόσον ἔχουν καταδικαστῆ ὡς συκοφάντες τοῦ αὐτοκράτορα, δὲ μποροῦν νὰ ἀποφύγουν τὴν *ignominia post mortem*.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο πὸς ἡ λογικὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ ποινικοῦ δικαίου δὲν ἀρκεῖ ἀπὸ μόνη τῆς γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴν ὑπόθεσή μας. Ἡ ὑπόθεση ὅμως αὐτὴ στηρίζεται καὶ σὲ ὀρισμένα ἄλλα σημεῖα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κλαύδιου. Πράγματι, μολονότι τὴν ἐπιστολὴ δὲν ἀναφέρονται ὀνομαστικὰ οὔτε ὁ Ἰσίδωρος οὔτε ὁ Λάμπων, δὲν λείπουν ἐντελῶς κάποιοι ἀπόηχοι τῆς δίκης.

7. ΤΟ ΠΕΠΡΩΜΕΝΟ ΤΟΥ ΗΡΩΑ

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα στὸ προοίμιο τῆς ἐπιστολῆς ἀπαριθμοῦνται τὰ μέλη τῆς πρεσβείας, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Βάριλλο: συνολικὰ ἔντεκα ἢ δώδεκα πρέσβεις, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἕξι Ρωμαῖοι πολῖτες. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι οἱ Ἀλεξανδρινοὶ ἔστειλαν στὴ Ρώμη πρεσβεία μὲ δώδεκα μέλη, ὅσα ἀκριβῶς ἀναφέρονται στὸν κατάλογο. Εἶδαμε ὅτι ὁ Ἰσίδωρος καὶ ὁ Λάμπων συμμετεῖχαν καὶ αὐτοὶ στὴν πρεσβεία. Τὸ ὅτι τὰ ὀνόματά τους δὲν περιέχονται στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐπιστολὴ ὀφείλεται στὴν καταδίκη τῆς μνήμης τους: τὰ ὀνόματά τους σβήστηκαν ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν μελῶν τῶν ἀλεξανδρινῶν ἀπεσταλμένων.

Μποροῦμε ὁμως νὰ προχωρήσουμε κι ἄλλο. Ξέρομε ἀπὸ τὸν Ἰώσηπο ὅτι, μόλις μαθεύτηκε ἡ δολοφονία τοῦ Καλιγούλα στὶς 24 Ἰανουαρίου τοῦ 41 μ.Χ., ξέσπασαν ταραχὲς στὴν Ἀλεξάνδρεια: οἱ Ἰουδαῖοι ἐκδικήθηκαν τοὺς εἰδωλολάτρεις γιὰ τὸ διωγμὸ τοῦ καλοκαιριοῦ τοῦ 38 μ.Χ. Τὸ διάβηγμα τοῦ Ἰσίδωρου ἐντάσσεται σ' αὐτὸ τὸ κλίμα. Ὁ Κλαύδιος ἀναφέρει στὴν ἐπιστολή του τὶς ταραχὲς αὐτὲς καὶ ἐφησυχάζει τοὺς Ἀλεξανδρινούς. Γνωρίζει ποιοὶ ξανάρχισαν («πάλιν ἀρξαμένων») αὐτὸν τὸν «πόλεμο» ποὺ μαστίζει τὴν Ἀλεξάνδρεια ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἡγεμονίας τοῦ Γαῖου. Γνωρίζει ποιοὶ εἶναι ἀληθινοὶ ἔνοχοι —οἱ Ἰουδαῖοι (γιὰ ποῖο λόγο ἐξἄλλου ὁ αὐτοκράτορας θὰ ἦταν λιγότερο ἐνημερωμένος ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Ἰώσηπο;)— ἀλλὰ ἀρκεῖται πρὸς τὸ παρὸν σὲ περιστάσιακά μέτρα: ἀπαγορεύει στοὺς Ἰουδαίους τῆς Ἀλεξάνδρειας νὰ ἐμποδίζουν τὴν ὁμαλὴ διεξαγωγὴ τῶν ἀγώνων τῶν γυμνασιάρχων καὶ κοσμητῶν· τοὺς ἀπαγορεύει ἐπίσης νὰ φέρουν στὴν πόλη τοὺς ὀμόθησκούς τους ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ «χώρα» καὶ τὴν Παλαιστίνη. Ἀντίθετα, γιὰ νὰ μὴ διαταράξει τὸ εἰρηνικὸ κλίμα, δὲν προβαίνει σὲ ἄμεσες διώξεις, μολονότι οἱ ἀλεξανδρινοὶ πρέσβεις εἶχαν ἐπιμείνει σ' αὐτὸ τὸ θέμα κατὰ τὴ διάρκειά μιᾶς συνεδριάσεως κατ' ἀντιμωλία («ἀντικατάστασις»).

Γιὰ ποιά συνεδρίαση πρόκειται; Δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ἐπινοήσουμε, ὅπως ἔχουν προτείνει ὀρισμένοι, μιὰν ἀτέλειωτη σειρὰ πρεσβειῶν καὶ συνεδριάσεων. Ἡ φράση αὐτὴ παραπέμπει, κατὰ τὴ γνώμη μας, στὴ συνεδρίαση τὴν ὁποία παρακολογήσαμε κατὰ τὴ διάρκειά τῆς δίκης τοῦ Ἰσίδωρου. Φαίνεται μάλιστα ὅτι στὴν ἴδια συνεδρίαση ἀναφέρεται ὁ Κλαύδιος, ὅταν μιλάει γιὰ τὸ διάταγμα ποὺ ἐξέδωσε, ἀφοῦ ἄκουσε καὶ τὰ δύο μέρη («διακούσας ἀμφοτέρων»), γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει («ἐβεβαίωσα») τὰ θρησκευτικὰ προνόμια τῶν ἀλεξανδρινῶν Ἰουδαίων.

Τελευταῖος ἀπόηχος τῆς ἴδιας αὐτῆς συνεδριάσεως εἶναι ἡ περιφρημὴ ἀναφορά στὴν «κοινὴν νόσον» ποὺ μποροῦσε νὰ προσβάλει ὀλόκληρη τὴν οἰκουμένη («καθάπερ κοινὴν τινα τῆς οἰκουμένης νόσον ἐξεγείροντας»). Πολὺ μελάνι ἔχει χυθεῖ γιὰ τὴν φράση αὐτή, μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ παπύρου τοῦ Λονδίνου (P. Lond. 1912) ἀπὸ τὸν Bell τὸ ἔτος 1924. Ἡ σύγκριση μὲ τὸν πάπυρο τοῦ Βερολίνου —δεύτερη σκηνὴ τῆς τρίτης μας πράξης— μᾶς δείχνει σήμερα ὅτι ἡ φράση τοῦ Κλαύδιου στὴν ἐπιστολή του πρὸς τοὺς Ἀλεξανδρινούς χρησιμοποιεῖ τοὺς ὄρους τῆς κατηγορίας τοῦ Ἰσίδωρου κατὰ τοῦ Ἀγρίππα καὶ τῶν Ἰουδαίων («ἐνκαλῶ αὐτοῖς ὅτι δλην τὴν οἰκουμένην ἐπιχειροῦσιν ταρασσειν»). Ἐὰν ἡ χρῆση τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰσίδωρου ἦταν ἀπαγορευμένη, οἱ κατηγορίες τὶς ὁποῖες εἶχε διατυπώσει χρησιμοποιοῦνται ὡς προειδοποίησις ἐναντίον ὅσων ἔχουν ἀποχωριστικὰς τάσεις, ποὺ ἀπειλοῦν τὴν εἰρήνην τῆς Αὐτοκρατορίας.

Τὸ θράσος τοῦ Ἰσίδωρου, πὸν ὑπῆρξε μοιραῖο γιὰ τὸν τολμηρὸ γυμνασίαρχο, χρησίμευσε ἐπομένως στὴν αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ, συγκεκριμένα τὴ βοήθησε νὰ διατηρήσει τὴν τάξη στὴν ταραχώδη πόλη τῆς Ἀλεξάνδρειας. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ὁ πόλεμος τῶν Ἰουδαίων ἐναντίον τῆς ρωμαϊκῆς ἐξουσίας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὄψιμη ἐπαλήθευση τῶν κατηγοριῶν τοῦ γυμνασίαρχοῦ μας. Ἡ ἠρωϊκὴ εἰκόνα πὸν ἀναδύεται ἀπὸ τὴ δίκη τοῦ Ἰσίδωρου αἶρει τὴ λήθη τὴν ὁποία τοῦ ἐπιφύλασσε ἢ καταδίκη τῆς μνήμης του. Θὰ πρέπει νὰ περιμένει κανεὶς τὸν θρίαμβο τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅποτε τὴν εἰκόνα αὐτὴν θὰ ἀντικαταστήσει τὸ πορτραῖτο τοῦ ἐπαραστάτη ἐξτρεμιστῆ, ὅπως τὸ σκιαγράφησε ὁ Φίλων.

Τὸ νὰ δίνει λοιπὸν κανεὶς τὴ ζωὴ του γιὰ τὴν Ἀλεξάνδρεια ἰσοδυναμεῖ σὲ τελευταία ἀνάλυση μὲ τὸ νὰ πεθαίνει γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ εἰρήνη καὶ τὸ μεγαλεῖο τῆς Αὐτοκρατορίας. Εἶναι ἄραγε ἀντικειμενικὸς τίτλος τιμῆς καὶ δόξας; Ἡ ἐρώτηση εἶναι ἐπικίνδυνη. Ἄν προσπαθήσει κανεὶς νὰ ἀπαντήσῃ, θὰ πέσει στὴν παγίδα νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἱστορία ἀντικαθιστώντας ἓνα θεώρημα μὲ ἓνα ἄλλο. Ἄς ἀφήσουμε στὸν ἱστορικὸ τὴν ψευδαίσθηση ὅτι μπόρεσε νὰ τὴν ἀποφύγει.

LE PROCÈS D'ISIDOROS

*Drame en quatre actes
avec un prologue et un épilogue*

*

Personnages

ISIDOROS: Isidôros, fils de Dionysios, 56 ans, Alexandrin, gymnasiarque et membre de l'ambassade alexandrine à Rome

LAMPON: Alexandrin, greffier au tribunal du préfet d'Égypte, ami d'Isidôros

CLAUDE CESAR: Claude (Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus), 51 ans, empereur romain

AGRIPPA: M. Julius Agrippa I, fils d'Aristobule, 51 ans, roi de Judée et ami de Claude

BALBILLUS ou BARBILLUS: Ti. Claudius Barbillus, chef de l'ambassade alexandrine, futur préfet d'Égypte

TARQUINIUS ou TARQUITIUS: M. Tarquinius Priscus, sénateur romain

AVIOLA: C. Calpurnius Aviola, sénateur romain, ancien proconsul d'Asie

Sénateurs romains, dames de la Cour, ambassadeurs grecs et ambassadeurs juifs d'Alexandrie.

*

L'action se passe à Rome, dans les jardins impériaux, les 30 avril et 1er mai 41 de notre ère.

PROLOGUE

Portraits de deux Alexandrins

Philon d'Alexandrie, *Contre Flaccus*, §131-137

Lampon,
le greffier véna!

[131]

προσεστῶς γὰρ τοῖς ἡγεμόσιν, ὅποτε δικάζοιεν, ὑπερμημα-
τίζετο τὰς δίκας εἰσαγωγῆς ἔχων τάξιν, εἶτα τὰ μὲν ἀπῆλειφεν
ἢ παρῆει ἑκάων, τὰ δ' οὐ λεχθέντα προσενέταττεν, ἔστι δ' ὅτε
καὶ ὑπελλάττετο μεταποιῶν καὶ μετατιθεῖς καὶ στρέφων ἄνω
κάτω τὰ γράμματα, κατὰ συλλαβὴν, μᾶλλον δὲ καὶ κεραϊὰν
ἐκάστην ἀργυρολογῶν ὁ γραμματοκύφων· [132] ὃν πολλάκις
ὁ ἄλλος ἄπας ὁμοθυμαδὸν εὐθυβόλως καὶ εὐσκόπως καλαμοσ-
φάκτην ἐξεκέρυξεν, οἷς ἔγραφε μυρίου [καὶ] ἀνελόντα καὶ
ζῶντας ἀθλιωτέρους τῶν ἀποθανόντων ἀπεργασάμενον, οἷ
δυνάμενοι νικᾶν καὶ περιουσιάζειν ἤτταν καὶ πενίαν ἀδικω-
τάτην ὑπέμειναν, ὠνησομένων ἀμφοτέρω τῶν ἐχθρῶν παρὰ
τοῦ τὰς ἀλλοτρίας οὐσίας ἐπευνοῦντος καὶ πιπράσκοντος·
[133] Ἀμήχανον μὲν γὰρ ἦν τοὺς ἡγεμόνας τοσαύτης
χώρας ἐπιτροπεύοντας, ἀεὶ καινοτέρων ἐπιειρεόντων ἰδιωτικῶν
τε καὶ δημοσίων πραγμάτων, ἀπάντων μεμνήσθαι, καὶ ταῦτα
οὐ δικάζοντας μόνον, ἀλλὰ καὶ λογισμοὺς τῶν προσόδων καὶ
δασμῶν λαμβάνοντας, ὧν ἡ ἐξέτασις τὸν πλείονα τοῦ ἐνιαυτοῦ
χρόνον ἀνήλισκεν. [134] Ὁ δὲ φυλάττειν ἐπιτραπεῖς τὴν
ἀναγκαιοτάτην παρακαταθήκη, τὰ δίκαια καὶ τὰς ἐπ' αὐτοῖς
ὀσιωτάτας γνώμας, ἐνεπορεύετο τὴν λήθην τῶν δικαστῶν,
τοὺς μὲν νικᾶν ὀφείλοντας γράφων ἐν ἤττημένοις, τοὺς δ'
ἤττησθαι μετὰ τὸν ἐπάρατον μισθὸν ἢ κυριώτερον εἰπεῖν τὸ
μίσθημα ἐν νενικηκόσιν.

| [135] Ὁ μὲν δὲ Λάμπων τοιοῦτος ὧν ἐφειστήκει κατήγορος.

Isidōros, l'agitateur

ὁ δ' Ἰσίδωρος οὐκ ἀποδῆεν τὴν μοχθηρίαν, ἄνθρωπος ὀχλικός,
δημοκόπος, ταράττειν καὶ συγχέειν πράγματα μεμελετηκώς,
ἐχθρὸς εἰρήνῃ καὶ εὐσταθείᾳ, στάσεις καὶ θορύβους κατασ-
κευάσαι μὲν οὐκ ὄντας, γενομένους δὲ συγκροτῆσαι καὶ
συναυξῆσαι δεινός, ὄχλον ἀσύντακτον καὶ πεφορημένον ἐκ
μιγδῶν καὶ συγκλύδων ἡρμωσμένον περὶ αὐτὸν ἔχειν ἐσπου-
δακώς, ὅς εἰς μοίρας καθάπερ τινὰς συμμορίας διανεμήσεται.

[131] Assistant des

gouverneurs quand ils rendaient la justice, il dressait des procès-verbaux des séances en qualité d'introducteur des causes ; ensuite, il effaçait ou laissait délibérément de côté certains points ou insérait des choses qui n'avaient pas été dites, parfois même il faisait des substitutions, en transformant, déplaçant et bouleversant le texte de fond en comble, faisant argent de chaque syllabe ou, bien plus, même de chaque bout de lettre, le misérable greffier. [132] Plus d'une fois, tout le peuple, unanime, d'un coup direct et bien visé le proclama « assassin au calame » parce qu'il avait supprimé quantité de gens pour qui il avait tenu les écritures, et parce qu'il avait réduit les survivants à un état pire que la mort : alors qu'ils auraient pu avoir gain de cause et être dans l'abondance, ils avaient subi une défaite et une pauvreté tout à fait imméritées, que leurs adversaires avaient achetées l'une et l'autre à ce bradeur et liquidateur des biens d'autrui. [133] Car il était impossible aux gouverneurs qui avaient la charge d'un aussi vaste territoire, avec l'incessant afflux d'affaires nouvelles privées et publiques, de retenir tous les détails, d'autant plus qu'ils avaient non seulement à rendre la justice, mais encore à reverevoir les comptes des revenus et des impôts, dont la vérification absorbait la plus grande partie de l'année.

[134] Or, comme on lui avait confié la charge de garder le dépôt essentiel : les registres de justice et les sentences inviolables qui s'y trouvaient consignées, il exploitait le défaut de mémoire des juges, en inscrivant parmi les perdants ceux à qui revenait la victoire du procès et, quand il avait touché son maudit salaire — ou pour mieux dire, son pot de vin —, ceux qui avaient perdu, parmi ceux qui avaient eu gain de cause. [135] Tel était ce Lampon qui se dressait maintenant en accusateur.

Isidōros ne lui cédait pas en perversité : un homme vulgaire, flatteur du peuple, toujours occupé à mettre le désordre et la confusion dans les affaires, ennemi de la paix et de la stabilité, très fort pour organiser dissensions et troubles quand il n'y en a pas et, quand il s'en produit, pour y applaudir et les amplifier : il s'était démené pour rassembler autour de lui une cohue indisciplinée, emportée, composée d'épaves de toute espèce, qui était subdivisée en groupes, à la manière de certaines associations mutuelles.

[136] Θίασοι κατὰ τὴν πόλιν εἰσι πολυάνθρωποι, ὧν κατάρχει τῆς κοινωνίας οὐδὲν ὑγιές, ἀλλ' ἄκρατος καὶ μέθη καὶ πορνοαίαι καὶ ἡ τούτων ἔκγονος ὕβρις· σύνοδοι καὶ κλίνας προσονομάζονται ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων. [137] Ἐν ἅπασιν τοῖς θιάσοις ἡ τοῖς πλείστοις ὁ Ἰσίδωρος τὰ πρωτεῖα φέρεται καὶ λέγεται ὁ συμποσίαρχος, ὁ κλινάρχης, ὁ ταραξίπολις. Εἴτα ὅταν τι βουλευθῆ διαπράξασθαι τῶν ἀλυσιτελῶν, ἀφ' ἑνὸς συνθήματος ἀθρόως συνέρχονται καὶ τὸ κελευσθὲν λέγουσι καὶ δρῶσι.

[136] En ville, les thiasos comptent beaucoup de membres. Dans leur confrérie ne règne aucun autre idéal que le vin, l'ivrognerie, les beuveries et les violences qui s'ensuivent. « Rendez-vous et banquets », c'est le nom que leur donnent les gens de l'endroit. [137] Dans tous les thiasos ou dans la plupart, Isidôros tient le premier rôle, reçoit le titre de président du banquet, président de festin, ébranleur de cité. Après quoi, quand il a une fois décidé l'exécution de quelque mauvais coup, au premier appel ils arrivent en masse, et ils disent et font ce qui leur a été commandé.

Texte et traduction d'après A. Pelletier, In Flaccum (Les oeuvres de Philon d'Alexandrie, 31), Paris 1967, p. 126-129.

A C T E P R E M I E R

Séance préliminaire devant le consilium impérial, le 30 avril 41.

BGU II 511, col. I; W. Chr. 14, col. I; Musurillo IV, Recensio A, col. I; CPJud. 156 a, col. I.

[Ἰσιδ]ωρον, Ταρκύνιος
 [συνκλητικός... Καίσα]ρι ἀναστάς
 [.τον ὄλην τήν
 [οἰκουμένην ἀνάστα]τον ποιήσεις
 5 [ὑ]πὲρ πατρίδος
 []μεν ὑπὲρ
 [πατρίδος (?) ἡ]γω]νίζετο, δίκαιον ἦν
 [ἀναστάς] δὲ Αὐουῖόλαος συνκλη-
 [τικός ἐστ]ιν ὁ ἄνθρωπος καὶ
 10 [ἄ]γω]ν[ί]ζετα[ι]. διὸ ἐρωτῶ
 [.τω τοῦτο τὸ ἅπαξ
 [.τοῦ τηλικούτου
 [π]ολὺ προσηκούσης
 [.ς, εἰ μὴ οὗτοι παρε-
 15 [ν] συμβουλίῳ
 [] ἐκάθισεν. ἐκλήθησαν
 [Ἀλεξανδρέων πρέσ]βεις, καὶ μετετάξατο
 [ὁ αὐτοκράτωρ εἰς αὐ]ριον ἀκοῦσαι αὐτῶν.
 [(ἔτους) ἅ Κλαυδίου Καίσα]ρος Σεβαστοῦ
 20 [] Παχῶν ἕ.

Isidôros. Le sénateur Tarquitius..... à César..... «tu bouleverseras toute la terre habitée... ...pour la patrie... ...il luttait pour sa patrie et il était juste que...».

Aviola, le sénateur, se leva... «...cet homme est... ...il lutte. C'est pourquoi je demande au Conseil...»

(lignes 16-20: les envoyés alexandrins ont été convoqués, mais l'empereur reporta l'audience au lendemain). 1ère année de Claude César Auguste,le 5 Pachôn.

A C T E II

S c è n e I

Séance du 6 Pachôn (1er mai). L'empereur siège en compagnie de vingt sénateurs, dont seize consulaires; les dames de la Cour assistent aux débats.

(a) BGU II 511, col. II; W. Chr. 14, col. II; Musurillo IV, Recensio A, col. II; CPJud. 156a, col. II=(b) P. Lond. Inv. 2785 (H. I. Bell, Arch. f. Pap. 10, 1932, p. 5 sq.), col. I; Musurillo IV, Recensio B, col. I; CPJud. 156b, col. I.

(a)	(b)
ἡμέρα [δε]υτ[έ]ρα· Παχῶν ῥ.	
ἀκούει Κλαύδιος Καῖσα[ρ Σεβαστὸς Ἰσιδώρου	
γυμνασιάρχου πόλεως Ἀ[λεξάνδρ]εων	
κατὰ Ἀγρίππου βασιλέω[ς ἐν τοῖς	
5 λιανοῖς κήποις, συνκαθήμενων αὐτῶ	[.....-λια]νοῖς [κή]ποις συν[καθη-]
συνκλητικῶν εἴκο[σ]τι, τ[ούτων δὲ	[μένων αὐτῶ σ]υνκλητικῶν ῥ, ὑπατι-
ὑπατικῶν δέκα ἕξ, πα[ρουσῶν δὲ καὶ	[κῶν δέκα ἕξ, ὀμ]ιλουσῶν δὲ ματρωνῶν
τῶν ματρωνῶν εἰς. [τὸ τοῦ	[εἰς.....] τὸ τοῦ Ἰσιδώρου.
Ἰσ[ι]δώρου. Ἰσιδώ[ρ]ος ἐν πρ[ώ]τοις ἤρξατο.	5 [ὁ δὲ Ἰσιδωρος πρ]ῶτον λόγον ἤρξατο, λέ-
10 κύριέ μου Καῖσαρ, τῶν γονά[τ]ων σου δέομαι	[γων· κύριέ μου Καῖσ]αρ, τῶν γονάτων σου δέ-
ἀκοῦσαί μου τὰ πονοῦν[τα τῇ πατρίδι.	[ομαι ἀκοῦσαί μ]ου τὰ πονοῦντα τῇ πα-
ὁ αὐτοκράτωρ μερίσω[σ]αι ταύτην τῇ	[τρίδι. Κλαύδιος] Καῖσαρ· μερίζω σοι τὴν ἡ-
ἡμέραν. συνεπένευ[σαν καὶ οἱ συν-	[μέραν. συνεπένευσα]ν καὶ οἱ συνκαθήμενοι
καθήμενοι [π]άντες σ[υνκλητικοὶ	10 [πάντες συνκλητικοί.] εἰδότες οἷός ἐστιν ἀνὴρ
15 εἰδότες ὁποῖό[σ]τιν ἀ[ν]ὴρ ὁ Ἰσιδωρος.	[ὁ Ἰσιδωρος. Κλαύδ]ιος Καῖσαρ· μὴδὲν ὑπὲρ θε-
Κλαύδιος Καῖ[σαρ]· μὴδὲν ὑπὲρ θεοῦς	[οὺς κατὰ τοῦ ἐμοῦ] φίλου εἶπης. καὶ γὰρ ἄλλους
κατὰ τοῦ ἐμοῦ [φίλου εἶπης· ἄλλους γάρ	[.....μου δύο φί]λους ἀνήρηκας· Θέων[α]
μου δύο φίλ[ο]υς ἀνήρηκας ἤδη·	[γὰρ ἐξηγητὴν καὶ Να]ῖνιον ἑπαρχον Αἰγύπτου
Θέωνα ἐξηγη[τὴν καὶ Ναῖνιον ἑπαρχον	15 [τὸν καὶ ἡγεμονεύ]σαντα τῆς Ῥώμης τῆς
	[παρεμβολῆς ἥδη ἀ]νήρηκας, καὶ τοῦτον τὸν
	[ἄνδρα διώκεις. Ἰσιδ]ῶρος· κύριέ μου Καῖσαρ, τί
	[μέλει σοι ὑπὲρ Ἀγρίπ]που Ἰουδαίου τριωβολεῖον
	[.....]λαι. Κλαύδιος Καῖσαρ· τί
20 [φῆς; ἀθαδέστατος] εἶ πάντων ἀνθρώπων	[φῆς; ἀθαδέστατος] εἶ πάντων ἀνθρώπων
	[c. 18 lett. εἶκένη εἰρηκέναι.
	[Ἰσιδωρος.....] οὐκ ἀρνήσομαι κα-
	[c. 20 lett.]υ ἡσυχάζει
	[c. 20 lett.]ερ τύψας εἰχ[
25 [c. 20 lett.] Ὀλύμπιε Καῖ-	[c. 20 lett.] Ὀλύμπιε Καῖ-
[σαρ,]σου
]ης

Deuxième jour. Le 6 du mois de Pachôn. Claude César Auguste entend la cause de Isidôros, gymnasiarque de la cité d'Alexandrie, plaidant contre le roi Agrippa, dans les jardins...; avec lui siègent vingt

sénateurs, dont seize consulaires, les dames de la cour assistant également au procès d' Isidôros. Isidôros prit en premier lieu la parole et dit:
«Seigneur César, je t'implore devant tes genoux d'entendre le récit des souffrances de ma patrie».

Claude César: «Je t'accorde cette journée».

Tous les sénateurs assesseurs agréèrent également, sachant quel homme était Isidôros.

Claude César: «Ne dis rien, par les dieux, contre mon ami (Agripa)! Tu as déjà causé la mort de deux de mes amis, Théon, l'exégète, et Névius, préfet d' Egypte et préfet de la garde prétorienne; tu les as déjà tués. Et maintenant, tu poursuis cet homme».

Isidôros: «Mon Seigneur César, pourquoi faire un tel cas d'Agripa, ce Juif de rien du tout?»

Claude César: «Que dis-tu? Tu es le plus insolent des hommes de parler ainsi...»

Isidôros: «Je ne nierai pas... tranquille... frappé... ...César Olympien...»

Scène II

Suite de la séance du 6 Pachôn

P. Lond. Inv. 2785, col. II; Musurillo IV, Recensio B, col. II; CPJud. 156b, col. II.

[
 σω[
 Ἴσιδωρ-
 30 π[
 εἶπεν·[
 τὸν καὶ περ[
 περὶ τὸν Σεβαστ[όν
 ἐπάγομαι γυμ[νασίαρχος Ἀλεξανδρείας,
 35 ἐτῶν ὅσ, Ἑλλ[ην- δ
 ῥήτωρ τῇ δεξι[ᾳ
 τὸ ἰμάτιον ἔρριψεν
 καὶ εἶπεν· οὐ δεῖ ε·[
 Κλαύδιος Καῖσαρ· Ἴσι-
 40 [δ]ωρε, ἐπὶ τὸν Θέ[ωνα
 μήτε Ῥώμην μή[τε Ἀλεξάνδρειαν
 Ἴσιδωρος· ἐπὶ το[γυ-
 μνασίαρχος Ἀλεξ[ανδρείας
 χῆ τῇ φύσει τι[
 45 ἐπὶ τὰ Σεβαστεία τ[
 σας οὐκ ἔῃν με δι[ἀπα-
 γόμενον ἐν σχ[ήματι γυμνασιαρχικῶ
 [Κλα]ύδιος Καῖσαρ·[
 Ἴσιδωρε, Ἴσιδω[ρε, ὑπὲρ θεοῦς κατὰ τοῦ
 50 ἐμοῦ φίλου εἴπη[ς
 [...]η κ[α]ταλαβ[

...«d'Auguste.... J'ai été amené ici, un gymnasiarque d' Alexandrie, âgé de 56 ans, Grec... orateur, de ma main droite...» ...jeta le manteau par terre et dit: «On ne doit pas...»

Claude César: «...toi, Isidôros, contre Théon... ni Rome, ni Alexandrie»...

Isidôros: «...gymnasiarque d'Alexandrie... par nature... sept temples d'Auguste... ne pas me permettre... amené en habit de gymnasiarque»...

Claude César: «Isidôros, Isidôros! Ne dis rien, par les dieux, contre mon amil»...

A C T E III

S c è n e I

Ambassade de Barbillus. Griefs contre les Juifs.

P. Oxy. XLII 3021 (éd. P. J. Parsons, 1974)

	Col. i	Col. ii
	
↓] .κου[...]. φρα.[[
] .ας καὶ ἐκάθισεν	[
] ταῦτα υ ζυῖν καθημε-	..[
	μ] ἐτὰ ταῦτα εἰσῆλθαν	α[
5] Τιβέριος Κλαύδιος	[
] εἰς Ἰσίδωρος Διονυσίου(ν)	[
] . πρέσβεις πάντες	[
	αὐ]τοκράτωρ σεβαστέ	..[
	Ἀλεξ]ανδρέων πρέσβει	..[
10] αἰων λέγετε	[
] θα σε κύριε σεβαστέ	[
] προόντα τοῖς Ἰουδαίοις	[
] .α νῦν ἐτέρηται	[
] ν ἀλλὰ τῆς τῶν θεῶν	[
15] .εν τοῖς ἱεροῖς αὐτῶν	[
] κατεμπαρουνται	[
] νομενο[...]. υ..	[

...a pris place... ses assesseurs... ...entrèrent... ...Tiberius Clau-
dius... ...Isidôros fils de Dionysios... ...tous membres de l'ambassade...

...«Seigneur Augustel... ...les ambassadeurs des Alexandrins...»

[Claude:] «(Que) dites-vous (au sujet des Juifs?)»...

[Un membre de la délégation juive:] «(Nous t'implorons), Sei-
gneur Auguste, (de rétablir les droits) ayant existé autrefois au profit
des Juifs (dont ceux-ci sont) maintenant privés».

[Un Alexandrin:] «(Ils méprisent le culte) des dieux, (n'ont pas
d'images) dans leurs temples et foulent aux pieds (les symboles normaux
de la piété)».

S c è n e II

Isidôros accuse Agrippa et les Juifs de préparer un complot contre la paix romaine.

P. Berol. Inv. 8877 (W. Uxkull-Gyllenband, Sitz. - Ber. Preuss. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., 1930, XXVIII); Musurillo IV, Recensio C, col. I et II; CPJud. 156c, col. I et II.

	Col. I		Col. II
]συναρχα		Ἴσιδωρος
	(ὁ δεῖνα)?]	20	κ[αλὰ] λέγει, κύριε Σεβαστέ, Β[άλβιλλος,
]εταί, ὅτι ἀπὸ		[περὶ τ]ῶν σῶν πραγμάτων. τ[οῦναντίον
5]ἄλλο τι νῦν		[σοὶ δέ,] Ἀγρίππα, πρὸς ἃ εἶση[γεί περὶ Ἰου-
]ετο		[δαίων] ἀντικαταστήσομαι. ἐνκ[αλῶ αὐτοῖς
	(ὁ δεῖνα)?]-		[ὅτι κ]αὶ ὄλην τὴν οἰκουμένην [ἐπιχειροῦσιν
μειν-]αῖς γενα-		[παράσ]σειν. δεῖ δὲ τὸ κατ' ἑκα[στον σκοποῦντα
]ρης κατε-	25	[κριν]εῖ[ν] τὸν ὄχλον. οὐκ εἰσιν Ἀλ[εξανδρεῦσιν
]ν φασιν		ὁμοιοπαθεῖς, τρόπῳ δὲ Αἰγυπ[τίων ὁμοῖοι.
10]αὐτοῦ πόλει		οὐκ εἰσι ἴσοι τοῖς φόρον τελ[οῦσι;
]εῖσεκλήθησαν		Ἀγρίππας
] ἀπὸ τίνος		[Αἰ]γ[υπτ]ίους ἔστησαν φόρους [ο]ἱ ἀρχ[οντες
] ἔθνος τὸ	30	[...]·[...]·[...]·ν· τοῦτοισ δὲ οὐδεῖς.
Ἰουδαϊκὸν (?)] Ἀλεξ[ανδ]ρεῶν		Βάλβιλλος
15] τ[η]λοῦσι τοῦ		ἴδε ἐπὶ π[ηλί]κην τόλμην ἢ θε[ῶ]ς αὐτοῦ ἦ
]-εἰλ[κ]ύκασι φ		· · · · ·
] Π[ρο]σειδῶνι		
	· · · · ·		

(Col. II) Isidôros: «Balbillus parle bien, mon Seigneur Auguste, à propos de tes intérêts... Quant à toi, Agrippa, je vais répondre à ce que tu as avancé au sujet des Juifs. Mon grief contre eux est qu'ils s'efforcent de précipiter le monde entier dans un état de trouble. Tu devrais abandonner les considérations personnelles et les voir dans leur masse. Ils ne sont pas semblables aux Alexandrins; ils seraient plutôt pareils aux Égyptiens: ne sont-ils pas comme eux soumis au tribut?»

Agrippa: «Ce sont leurs maîtres qui imposèrent des taxes aux Égyptiens... quant à ceux-ci, personne ne leur en a imposé (?)».

Balbillus: «Vois donc, quelle insolence extrême, son dieu...»

A C T E I V

Agrippa reconnu innocent, Isidôros, coupable de crimen calumniae, est condamné à mort avec son ami Lampon. N'espérant plus rien de Claude, il change de ton.

P. Caire inv. 10.448 (Th. Reinach, Rev. ét. juiv. 21, 1895, p. 161 sq.; 22, 1896, p. 160); W. Chr. 14, col. III; Musurillo IV, Recensio A, col. III; CPJud. 156 d.

[...] ἐ πρέσβευα[.....] ἡ πατρίς.
 [Λά]μπων τῷ 'Ισιδώρῳ· ἐγὼ μὲν] ἐφείδον
 [ἤδη] τὸν θάνατ[όν μου. Κλαύ]διος Καῖσαρ·
 [πολ]λούς μου φίλους ἀπέκτ[εί]νας, 'Ισιδώρε.
 5 ['Ισί]δωρος· βασιλέως ἤκουσα τοῦ τότε
 [ἐπ]ιτάξαντος. καὶ σὺ λέγε τίνος θέλεις
 [κα]τηγορήσω. Κλαύδιος Καῖσαρ· ἀσφαλῶς
 [ἐ]κ μουσικῆς εἶ, 'Ισιδώρε. 'Ισιδώρος·
 [ἐγ]ὼ μὲν οὐκ εἶμι δοῦλος οὐδὲ μουσικῆς
 10 [υἱ]ός, ἀλλὰ διάσήμου πόλεως [Ἀ]λεξαν-
 [δρ]εί[ας] γυμνασιάρχος. σὺ δὲ ἐκ Σαλώμη[ς]
 [τῆ]ς 'Ιουδα[ίας] υἱὸς [ἀπό]βλητος. διὸ καὶ ἀπο[.]
 .ειας ἐπ[.]ατη[.]ως. ἔφη Λά[μπ]ων
 [τῷ] 'Ισιδώρῳ· τί γὰρ ἄλλο ἔχομεν ἢ παρα-
 15 [φ]ρονοῦντι βασιλεῖ τόπον διδόναι;
 [Κ]λαύδιος Καῖσαρ· οἷς προεκέλευσα
 [τ]ὸν θάνατον τοῦ 'Ισιδώρου καὶ Λάμπων[ος]

Lampon à Isidôros: «Je vois déjà ma mort».

Claude César: «Tu as tué plusieurs de mes amis, Isidôros».

Isidôros: «J'ai obéi aux ordres de l'empereur alors régnant [Caligula]. Mais dis-moi, qui est-ce que tu souhaites me voir accuser?»

Claude César: «Assurément, tu n'es qu'un fils de danseuse, Isidôros».

Isidôros: «Moi, je ne suis ni esclave ni fils de danseuse, mais gymnasiarque de la célèbre cité d'Alexandrie. Mais toi, tu es le rejeton méprisable de la Juive Salomé. Et c'est pourquoi...»

Lampon, s'adressant à Isidôros, dit: «Que nous reste-t-il à faire sinon de céder à ce monarque insensé?»

Claude César: «Ceux à qui j'ai ordonné l'exécution de la sentence capitale frappant Isidôros et Lampon...».

EPILOGUE

Lettre de Claude aux Alexandrins, 10 novembre 41 de n. è.

P. Lond. VI 1912 (éd. H. I. Bell, 1924); CPJud. 153.

Col. I

Λούκιος Αἰμίλλιος Ῥήκτος λέγει·
 ἐπειδὴ τῇ ἀναγνώσει τῆς ἱεροτάτης
 καὶ εὐεργετικωτάτης ἰς τὴν πόλιν
 ἐπιστολῆς πᾶσα ἡ πόλις παρατυχεῖν
 5 οὐκ ἠδυνήθη{ν} διὰ τὸ πλῆθος αὐτῆς,
 ἀνανκαῖον ἡγησάμην ἐκθεῖναι
 τὴν ἐπιστολὴν ἵνα κατ' ἄνδρα ἕκαστον
 ἀναγεινόςκων αὐτὴν τὴν τε μεγαλιότητα
 τοῦ θεοῦ ἡμῶν Καίσαρος θαυμάσητε
 10 καὶ τῇ πρὸς τὴν πόλιν [[ὁμοίᾳ]] εὐνοίᾳ
 χάριν ἔχητε. (ἔτους) β Τιβερίου Κλαυδίου
 Καίσαρος Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ Αὐτοκράτορος, μηνὸς Νέου
 Σεβαστο(ῦ) ἰδ̄.

8.1. ἀναγινώσκοντες.

(Col. I: édit du préfet d'Égypte L. Aemilius Rectus)

Lucius Aemilius Rectus proclame: Puisqu'à la lecture de la Lettre, très sacrée et très bienveillante, à cette Cité, la ville, trop nombreuse, n'a pas pu assister toute entière, j'ai jugé nécessaire de faire afficher cette lettre afin que chacun qui la lirait puisse admirer la grandeur de notre divin César et lui rende grâces de sa bonté envers la Cité. En l'an 2 de Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator, le 14 de Néos Sebastos.

Col. II

- Τιβέριος Κλαύδιος Καῖσαρ Σεβαστὸς Γερμανικὸς Αὐτοκράτωρ ἀρχι-
ιερεὺς
- 15 μέγιστος δημαρχικῆς ἐξουσίας ὑπατος ἀποδεδιγμένος Ἀλεξανδρέων
τῇ πόλει χαίρειν. Τιβέριος Κλαύδιος Βάρβιλλος, Ἀπολλώνιος Ἀρτεμιδώρου,
Χαιρήμων Λεονίδου, Μάρκος Ἰούλιος Ἀσκληπιάδης, Γάιος Ἰούλιος
Διονύσιος(ς),
Τιβέριος Κλαύδιος Φανίας. Πασίων Ποτάμωνος, Διονύσιος Σαββίωνος,
Τιβέριος Κλαύδιος Ἀρχίβιος, Ἀπολλώνιος Ἀρίστονος, Γάιος Ἰούλιος
Ἀπολλώνιος, Ἑρμαῖσκος
- 20 Ἀπολλωνίου, ὑπρέσβεις ὑμῶν, ἀναδόντες μοι τὸ ψήφισμα πολλὰ περὶ
τῆς πόλεως διεξήλθον, ὑπαγόμενοί μοι δῆλον πρὸς τὴν εἰς ἡμᾶς
εὖνοιον ἦν ἐκ πολλῶν χρόνων, εὐ εἴστε, παρ' ἐμοὶ τεταμιευμένην{ε.}
εἶχεται, φύσει μὲν εὐσεβεῖς περὶ τοὺς Σεβαστοὺς ὑπάρχοντες, ὡς
ἐκ πολλῶν μοι γέγονε γνώριμον, ἐξερέτως δὲ περὶ τὸν ἐμὸν
- 25 οἶκον καὶ σπουδάσαντες καὶ σπουδασθέντος, ὧν εἶνα τὸ τελευ-
ταῖον εἶπαι παρὲς τὰ ἄλλα μέγιστός ἐστιν μάρτυς οὖμος ἀδελφός
Γερμανικὸς Καῖσαρ γνησιωτέρις ὑμᾶς φωναῖς προσαγορευσας.
διόπερ ἡδέως προσεδεξάμην τὰς δοθείσας ὑφ' ἡμῶν μοι τιμὰς
καίπερ οὐκ ὧν πρὸς τὰ τοιαῦτα {ρ} ράδιος.

20. l. οί, passim.

23. l. εἶχετε, passim.

25. l. σπουδασθέντες, ἴνα.

28. l. ὑμῶν.

(Col. II: Lettre impériale. Préambule)

Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus Imperator, pontifex maximus, revêtu de la puissance tribunicienne, consul désigné, à la Cité des Alexandrins, salut!

Tiberius Claudius Barbillus, Apollonis fils d'Artémidôros, Chaerémon fils de Léonidas, Marcus Iulius Asclépiadès, Gaius Iulius Dionysios, Tiberius Claudius Phantias, Pasion fils de Potamon, Dionysios fils de Sabbion, Tiberius Claudius Archibios, Apollonios fils d'Ariston, Gaius Iulius Apollonios, Hermaiscos fils d'Apollonios, vos ambassadeurs, après m'avoir remis votre décret m'ont longuement entretenu de votre Cité, me rappelant les sentiments de bienveillance que depuis longtemps je nourris à votre égard; vous êtes en effet, par nature, dévoués envers les Augustes — j'en ai eu des preuves nombreuses — et spécialement pour ma maison, envers laquelle vous avez témoigné votre zèle extrême et dont vous avez reçu en échange des marques d'affection; je n'en alléguerai ici que la dernière manifestation, laissant de côté les autres: mon frère Germanicus César, dont vous avez pu entendre les propres paroles, en fut le meilleur témoin. C'est pourquoi j'ai agréé avec plaisir les honneurs que vous m'avez décernés, bien que je ne consente pas aisément à des requêtes de cette sorte.

Col. IV

τῆς δὲ πρὸς Ἰουδαίους ταραχῆς καὶ στάσεως, μᾶλλον δ' εἰ χρή τὸ ἀληθὲς
 εἰπεῖν τοῦ πολέμου, πότεροι μὲν αἴτιοι κατέστησαν, καίπερ
 75 ἐξ ἀντικαταστάσεως πολλὰ τῶν ἡμετέρων πρέσβων
 φιλοτεμηθέντων καὶ μάλιστα Διονυσίου τοῦ Θεών[ο]ς, ὅμως
 οὐκ ἐβουλήθη ἀκριβῶς ἐξελένξαι, ταμιευόμενος ἐμαυτῷ
 κατὰ τῶν πάλιν ἀρξαμένων ὀργὴν ἀμεταμέλητον·
 ἀπλῶς δὲ προσαγορεύω ὅτι ἂν μὴ καταπαύσῃται τὴν ὀλέ-
 80 θριον ὀργὴν ταύτην κατ' ἀλλήλων αὐθάδιον ἐγβιασθήσομαι
 διζῆσαι ὅν ἐστιν ἡγεμῶν φιλόανθρωπος εἰς ὀργὴν δικαίαν μεταβεβλη-
 μένος. διόπερ ἔτι καὶ νῦν διαμαρτύρομε εἶνα Ἀλεξανδρεῖς μὲν
 πραεῶς καὶ φιλανθρώπως προσφέροντε Ἰουδαίῳ εἰς τοῖς
 τὴν αὐτὴν πόλιν ἐκ πολλῶν χρόνων οἰκοῦσαι

Col. V

85 καὶ μηδὲν τῶν πρὸς θρησκείαν αὐτοῖς νενομισμένων
 τοῦ θεοῦ λοιμένωνται, ἀλλὰ ἐῷσιν αὐτοὺς τοῖς ἔθεσιν
 χρῆσθαι ὅς καὶ ἐπὶ τοῦ θεοῦ Σεβαστοῦ, ἅπερ καὶ ἐγὼ
 διακούσας ἀμφοτέρων ἐβεβαίωσα. καὶ Ἰουδαίους δὲ
 ἀντικρυς κελεύω μηδὲν πλήμνιν ἂν πρότερον
 90 ἔσχον περιεργάζεσθαι μηδὲ ὡσπερ ἐν δυσεὶ πόλεσιν κα-
 τοικούντας δύο πρεσβείας ἐκπέμπειν τοῦ λοιποῦ,

ὣ μὴ πρότερόν ποτε ἐπράκθη, μηδὲ ἐπισπαίξιν
 γυμνασιαρχοῖς ἢ κοσμητικοῖς ἀγῶσει,
 καρπουμένους μὲν τὰ οἰκία ἀπολά(ν)οντας δὲ
 95 ἐν ἄλλοτρία πόλει περιουσίας ἀπθόνων ἀγαθῶν,
 μηδὲ ἐπάγεσθαι ἢ προσείεσθαι ἀπὸ Συρίας ἢ Αἰγύπτου
 καταπλέοντας Ἰουδαίους, ἐξ οὗ μείζονας ὑπονοίας
 ἀνανκασθήσομε λαμβάνειν. εἰ δὲ μὴ, πάντα
 τρόπον αὐτοὺς ἐπεξελεύσομαι καθάπερ κοινήν
 100 τεῖνα τῆς οἰκουμένης νόσον ἐξεγείροντας. ἐὰν
 τούτων ἀποστάντες ἀμφότεροι μετὰ πραότητος
 καὶ φιλανθρωπείας τῆς πρὸς ἀλλήλους ζῆν ἐθελήσητε,
 καὶ ἐγὼ πρόνοιαν τῆς πόλεως ποιήσομαι τὴν ἀνατάτῳ
 καθάπερ ἐκ προγόνων οἰκίας ὑμῶν ὑπαρχούσης.

75. l. ἡμετέρων. 79. l. καταπαύσῃτε. 81. l. οἰόν. 82. l. ἴνα. 86. l. λυμαινόνται. 87. l. οἰς. 104. l. οἰκείας ἡμῶν.

(Col. IV/V: la question juive) ...J' en viens aux troubles et aux émeutes, ou plutôt, pour dire la vérité, à la guerre contre les Juifs. Je n'ai pas voulu établir, par une enquête, quels furent les coupables, bien que vos ambassadeurs, et en particulier Dionysios fils de Théon, aient beaucoup insisté sur ce point dans une confrontation, mais je me réserve de me montrer d'une impitoyable rigueur envers ceux qui recommenceraient. Je vous dirai donc simplement que, si vous ne mettez pas fin à ces détestables fureurs mutuelles, je serai forcé de vous montrer de quoi est capable un prince bienveillant

lorsqu'il est pris d'une juste colère. C' est pourquoi, une fois de plus, je conjure les Alexandrins de se conduire avec douceur et humanité envers les Juifs qui habitent la même Cité depuis si longtemps; de ne déshonorer rien de ce qui traditionnellement fait partie du culte qu'ils rendent à leur Dieu, mais les laisser vivre conformément à leurs coutumes qu'ils observaient déjà sous le divin Auguste et que j'ai confirmées moi-même après avoir entendu les deux parties.

Quant aux Juifs, je leur ordonne formellement de ne point chercher à obtenir plus que ce qu'ils possèdent déjà, de ne plus m'envoyer deux ambassades comme s'ils vivaient dans deux cités différentes, chose qui ne s'est jamais produite jusqu'ici, et de ne plus perturber les jeux organisés par les gymnasiarques et les cosmètes; habitant une Cité qui n'est pas la leur, qu'ils se contentent de jouir de ce qui leur appartient en profitant d'une abondance de biens. Qu'ils n'invitent et ne fassent plus venir des Juifs de Syrie, ni d'Egypte en descendant le Nil, s'ils ne veulent pas me forcer à concevoir les plus graves soupçons. Sinon, je les châtierai par tous les moyens, comme ceux qui cherchent à susciter une sorte de maladie publique capable d'affliger la terre habitée.

Mais si, en renonçant à ces pratiques, vous consentez à vivre les uns avec les autres dans la douceur et dans l'humanité, je montrerai, comme par le passé, toute ma bienveillance envers cette Cité comme envers une maison nous appartenant par nos ancêtres.

¹⁰⁵ Βαρβίλλῳ τῷ ἐμῷ ἐτέρῳ μαρτυρῶ ἀεὶ πρόνοια[ν]
 ἡμῶν παρ' ἐμοὶ ποιουμένῳ, ὅς καὶ νῦν πάσῃ φιλο-
 τεμείᾳ περὶ τῶν ἀγῶνα τὸν ὑπὲρ ὑμῶν κέχρ[ητε],
 καὶ Τιβερίῳ Κλαυδίῳ Ἀρχιβίῳ τῷ ἐμῷ ἐτέ[ρω].
 ἔρρωσθαι.

105, 108 I. ἐταίρων.

(Conclusion). Quant à Barbillus, mon cher compagnon, qui a toujours, j'en témoigne, montré auprès de moi un grand zèle pour vos intérêts, il a encore cette fois-ci défendu votre cause devant moi avec un grand dévouement; il en va de même pour mon cher compagnon Tiberius Claudius Archibios. Salut.

BIBLIOGRAPHIE SOMMAIRE

Acta Alexandrinorum. - Textes: *H. J. Musurillo, The Acts of the Pagan Martyrs. Acta Alexandrinorum, Oxford 1954; Idem, Acta Alexandrinorum. De mortibus Alexandriae nobilium fragmenta papyracea Graeca, Leipzig 1961; V. A. Tcherikover et A. Fuks, Corpus Papyrorum Judaicarum, II, Cambridge, Mass., 1960, p. 66-107: «Acts of Alexandrian Martyrs» (n° 154-159).* — Genre littéraire: *A. Bauer, «Heidnische Märtyrakten», Arch. f. Pap. 1, 1901, p. 29-47; H. Niedermeyer, Ueber die antike Protokoll-Literatur, Diss. Göttingen 1918; A. von Premerstein, Zu den sog. Alexandrinischen Märtyrakten, Leipzig 1923; A. Neppi-Modona, «Protocolli giudiziari o romanzo storico?», Raccolta G. Lumbroso, Milan 1945, p. 407-438; R. Matta, «Gli Atti dei martiri alessandrini. Saggio storico-filologico», Didaskaleion, N. S., 4, 1926, fasc. 1, p. 69-106, et 2, p. 49-84.* — Idéologie: *M. Józefowicz-Dzielska, «La participation du milieu d'Alexandrie à la discussion sur l'idéal du souverain dans les deux premiers siècles de l'Empire romain», Eos 64, fasc. 1, 1976, p. 43-58 (version légèrement remaniée dans Atti CeRDAC 8, 1976/1977, p. 135-153); H. Musurillo, «Christian and Political Martyrs in the Early Roman Empire. A Reconsideration», Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès intern. d'études classiques (Madrid 1974), Paris-Bucarest 1976, p. 333-342.* — Problèmes juridiques: *W. Vogler, Rechtshistorische Untersuchungen zu den Alexandrinischen Märtyrakten, Diss. Erlangen 1949.* — Vue d'ensemble: *H. I. Bell, «The Acts of the Alexandrians», Journ. Jur. Pap. 4, 1950, p. 19-42.*

Le procès. — Premières approches: *C. Hopkins, «The Trial of Isidorus and Lampon before Claudius», Yale Class. Stud. 1, 1928, p. 171-177; A. von Premerstein, «Das Datum des Prozesses des Isidoros», Hermes 47, 1932, p. 174-196 (en faveur de 53 de n.è.);* présentation plus récente: *E. M. Smallwood, The Jews under Roman Rule from Pompey to Diocletian, Leyde 1976 (rééd. 1981), p. 250-255: «The Trial of Isidorus and Lampon» (retient la date de 41 de n.è.).* — Caesariana cognitio: *J. M. Kelly, Princeps iudex. Eine Untersuchung zur Entwicklung und zu den Grundlagen der kaiserlichen Gerichtsbarkeit, Weimar 1957; J. Bleicken, Senatsgericht und Kaisergericht. Eine Studie zur Entwicklung des Prozessrechtes im frühen Prinzipat, Göttingen 1962.* — Consilium principis: *J. Crook, Consilium principis, Cambridge 1955; Fr. Amarelli, Consi-*

lia principis, Naples 1983. — Le cadre: P. Grimal, *Les jardins romains à la fin de la République et aux deux premiers siècles de l'Empire*, Paris 1943, 3e éd. 1984; E. B. MacDougall et W. F. Jashenski, *Ancient Roman Gardens*, Washington 1981.

Acteurs, griefs, fautes. — Gymnasiarques alexandrins: J. P. Sijpesteijn, *Nouvelle liste des gymnasiarques des métropoles de l'Égypte romaine*, Zutphen 1986, Appendix I A, p. 51-53 (*Isidôros*: n° 3). — Contentieux judéo-alexandrin: U. Wilcken, «*Zum alexandrinischen Antisemitismus*», *Abh. königl. Sächs. Ges. Wiss., Phil.-hist. Kl.*, 27, 1909, p. 783-839; E. von Dobschütz, «*Jews and Antisemites in Ancient Alexandria*», *Amer. Journ. Theol.* 8, 1904, p. 728-755; A. Bernand, *Alexandrie la Grande*, Paris 1966, p. 241-257: «*Ceux du Quartier Delta*» (et notes, p. 352-353). — Culpabilité des Alexandrins: F. Vittinghoff, *Der Staatsfeind in der römischen Kaiserzeit. Untersuchungen zur damnatio memoriae*, Berlin 1936; R. A. Bauman, *The Crimen Maiestatis in the Roman Republic and Augustan Principate*, 2e éd., Johannesburg 1970; Idem, *Impietas in Principem*, Munich 1974. — Un cas comparable: J. Le Gall, «*Le serment à l'empereur: une base méconnue de la tyrannie impériale sous le Haut-Empire?*», *Latomus* 44, 1985, p. 767-787 (le procès de Valerius Asiaticus: p. 773-775).

Les «échos» du procès. — Lettre de Claude aux Alexandrins: H. I. Bell, *Jews and Christians in Egypt*, Oxford 1924; V. Tcherikover et A. Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, II, 1960 (*op. laud.*), p. 36-55: «*The Letter of Claudius to the Alexandrians*» (n° 153). — Ambassadeurs alexandrins: G. A. Souris, «*The Size of the Provincial Embassies to the Emperor under the Principate*», *Ztschr. Papyr. Epigr.* 48, 1982, p. 235-244. — La «question juive»: A. Kasher, *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt. The Struggle for Equal Rights*, Tübingen 1985, p. 310-326: «*Various Problems connected with Claudius' Letter to the Alexandrians*».

R É S U M É

«Le procès d'Isidôros: droit pénal et affrontements idéologiques entre Rome et Alexandrie sous l'empereur Claude».

A la suite d'une action portée devant l'empereur Claude en avril 41 de n.è., un curieux procès pénal se déroule à Rome au mois de mai de cette même année. L'accusateur est le gymnasiarque alexandrin Isidôros, fils de Dionysios, membre d'une ambassade qui sous la conduite de Ti. Claudius Barbillus est venue féliciter le nouvel empereur à l'occasion de son avènement; l'accusé, le roi de Judée Agrippa Ier, et avec lui le peuple juif auquel il est reproché de «chercher à précipiter le monde civilisé dans un état de trouble». Un certain universalisme grec dénonce le particularisme juif, en entendant ainsi enseigner aux Romains une manière de gouverner l'empire mondial. Mais les Romains n'ont pas de leçons d'universalisme à recevoir d'un Alexandrin, et le procès tourne mal pour Isidôros: Agrippa étant disculpé, son accusateur est coupable du crime de lèse-majesté pour avoir tenté de rendre l'empereur Claude responsable de la mort d'un ami et allié innocent; il est condamné à la peine capitale, avec son compagnon d'infortune, le greffier Lampon. L'exécution d'Isidôros fut accompagnée de mesures sévères, dont un examen attentif des sources papyrologiques permet aujourd'hui de suggérer la reconstitution. Elle marque en même temps la naissance d'une légende: celle d'un patriote héroïque, modèle pour d'autres «martyrs païens d'Alexandrie» qui viendront lui succéder jusqu'à l'époque des Sévères. Dix-huit siècles plus tard, des lambeaux de papyrus conservés par les Acta Alexandrinorum font revivre pour nous l'image du héros qui avait osé affronter le pouvoir impérial et se faire le porte-parole d'une certaine résistance grecque à la domination romaine.
